

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία»

Θεματική Ενότητα

**ΣΕΙ 50: Μεταξύ παράδοσης και εκσυγχρονισμού:
Η ελληνική πολιτική σκηνή**

Ακαδημαϊκό έτος 2025 - 2026

Διπλωματική εργασία

Θέμα

**«Ο ΛΑΪΚΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1980: Η
ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑΣ *ΑΥΡΙΑΝΗ*»**

ΜΑΡΙΑ ΑΓΓΕΛΟΥ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ

Α.Μ.: 528873

Επιβλέπων καθηγητής: Αντώνιος Κλάψης

ΙΟΥΝΙΟΣ 2026

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του φοιτητή/της φοιτήτριας («συγγραφέας/δημιουργός») που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο/η συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του/της συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του/της συγγραφέα/δημιουργού. Ο/Η συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

**Ο ΛΑΪΚΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ
ΤΟΥ 1980: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑΣ
*ΑΥΡΙΑΝΗ***

ΜΑΡΙΑ ΑΓΓΕΛΟΥ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ

Επιτροπή Επίβλεψης Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπων Καθηγητής:
Αντώνιος Κλάψης
Αναπληρωτής Καθηγητής
Σύγχρονης Ιστορίας και
Διεθνούς Πολιτικής
στο Πανεπιστήμιο
Πελοποννήσου

Επιβλέπων καθηγητής Β΄
Χρήστος Χρηστίδης
«Μέλος ΣΕΠ ΕΑΠ»

Αφιερώνεται στον σύζυγό μου, Μιχάλη

Ιδιαίτερως θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα καθηγητή μου, κ. Αντώνη Κλάψη, για τις πολύτιμες συμβουλές του και τη γενικότερη υποστήριξη που μου παρείχε κατά την εκπόνηση της εργασίας μου.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στην εργασία αυτή εξετάζεται ο ρόλος του λαϊκισμού στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1980 μέσα από την ανάλυση πρωτοσέλιδων τίτλων και αποσπασμάτων άρθρων της εφημερίδας *Αυριανή*, μια που η συγκεκριμένη εφημερίδα καθιέρωσε ένα λαϊκιστικό και πολωτικό δημοσιογραφικό πρότυπο που άσκησε επίδραση όχι μόνο στον Τύπο της εποχής αλλά και στον ευρύτερο κοινωνικοπολιτικό χώρο, σύγχρονο και μεταγενέστερο. Μετά από τη θεωρητική προσέγγιση της έννοιας του λαϊκισμού, τη σκιαγράφηση του γενικού ιστορικού πλαισίου της δεκαετίας και της θέσης του λαϊκισμού μέσα σε αυτήν, παρουσιάζεται συνοπτικά η εφημερίδα, με έμφαση στην απήχυσή της και στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της. Με τη βοήθεια της ψηφιακής Βιβλιοθήκης της Βουλής εξετάζεται ένας μεγάλος αριθμός φύλλων από όλη τη δεκαετία και αναλύονται επιλεκτικά συγκεκριμένα αποσπάσματα του δημοσιογραφικού λόγου της, προκειμένου να αναδειχθούν συγκεκριμένα λαϊκιστικά γνωρίσματα σε δημοσιεύματα της εφημερίδας κατά τη δεκαετία του '80. Τα στοιχεία που προκύπτουν οδηγούν σε συμπεράσματα σχετικά με το ποια γνωρίσματα λαϊκισμού απαντούν στην εφημερίδα και σε ποιο βαθμό καθώς και με το πώς λειτούργησαν τα λαϊκιστικά γνωρίσματά της στον πολιτικό λόγο της δεκαετίας του 1980. Επιπλέον διερευνώνται η συμβολή της *Αυριανής* στη διαμόρφωση του φαινομένου του «αυριανισμού» και εκείνα από τα γνωρίσματά του που συνέχισαν να επιβιώνουν στην ελληνική πολιτική πραγματικότητα και μετά το 1980.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Αυριανή, λαϊκισμός, γνωρίσματα λαϊκισμού, δεκαετία του 1980, ΠΑ.ΣΟ.Κ.

**MASTER'S THESIS TITLE: POPULISM IN GREECE DURING THE 1980S:
THE CASE OF THE NEWSPAPER *AVRIANI***

ABSTRACT

This paper examines the role of populism in Greece in the 1980s through the analysis of front-page headlines and excerpts from articles in the newspaper *Avriani*, since this newspaper established a populist and polarizing journalistic model that had an impact not only on the press of the time but also on the broader socio-political space, contemporary and subsequent. After a theoretical approach to the concept of populism, an outline of the general historical context of the decade and the position of populism within it, the newspaper is briefly presented, with emphasis on its appeal and its particular characteristics. With the help of the digital Library of the Parliament, a large number of pages from throughout the decade are examined and specific excerpts of its journalistic discourse are selectively analyzed, in order to highlight specific populist features in publications of the newspaper during the 1980s. The resulting data lead to conclusions regarding which features of populism are present in the newspaper and to what extent, as well as how its populist features functioned in the political discourse of the 1980s. Furthermore, the contribution of *Avriani* to the formation of the phenomenon of "Avrianism" and those of its characteristics that continued to survive in Greek political reality after 1980 are explored.

KEYWORDS: *Avriani*, populism, features of populism, 1980s, PA.SO.K.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	8
ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΛΑΪΚΙΣΜΟΥ	11
1.1. ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ	11
1.1.1. Ο ΛΑΪΚΙΣΜΟΣ ΣΤΗ ΔΙΕΘΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	12
1.1.2. Ο ΛΑΪΚΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	15
1.2. ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ ΤΟΥ ΛΑΪΚΙΣΜΟΥ	18
1.3. ΛΑΪΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΥΠΟΣ	22
ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Η ΕΛΛΑΔΑ ΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1980	24
1. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	24
1.1. Η ΠΡΩΤΗ ΤΕΤΡΑΕΤΙΑ ΠΑ.ΣΟ.Κ.	24
1.2. Η ΔΕΥΤΕΡΗ ΤΕΤΡΑΕΤΙΑ ΠΑ.ΣΟ.Κ.	26
2. Η ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΟΥ ΛΑΪΚΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ	28
2.3. Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1980	30
ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Η ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ <i>ΑΥΡΙΑΝΗ</i>	33
3.1. Ο «ΑΥΡΙΑΝΙΣΜΟΣ»	33
3.2. ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ <i>ΑΥΡΙΑΝΗΣ</i>	35
3.3. Η ΑΠΗΧΗΣΗ ΤΗΣ <i>ΑΥΡΙΑΝΗΣ</i>	35
ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΑΝΑΛΥΣΗ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΩΝ <i>ΑΥΡΙΑΝΗΣ</i>	38
4.1. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ	38
4.2. ΛΑΪΚΙΣΤΙΚΑ ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ <i>ΑΥΡΙΑΝΗΣ</i>	39
4.2.1. ΔΑΙΜΟΝΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΑΝΤΙΠΑΛΟΥ	39
4.2.2. ΡΑΤΣΙΣΜΟΣ- ΣΟΒΙΝΙΣΜΟΣ - ΑΝΤΙΣΗΜΙΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ	45
4.2.3. ΕΚΚΛΗΣΗ ΣΤΟΝ ΛΑΟ	47
4.2.4. ΑΝΤΙΣΥΣΤΗΜΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΑΝΤΙΕΛΙΤΙΣΜΟΣ	50
4.2.5. ΔΙΧΟΤΟΜΙΚΗ ΛΟΓΙΚΗ	52
4.2.6. ΧΑΡΙΣΜΑΤΙΚΟΣ ΗΓΕΤΗΣ	55
4.2.7. Ο ΚΕΝΤΡΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ	57
4.2.8. ΣΥΝΩΜΟΣΙΟΛΟΓΙΑ	59
4.2.9. ΑΠΛΟΥΣΤΕΥΤΙΚΗ ΛΑΪΚΙΣΤΙΚΗ ΛΟΓΙΚΗ	61
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	65
Τα λαϊκιστικά χαρακτηριστικά της εφημερίδας	65
Πώς λειτούργησαν τα λαϊκιστικά γνωρίσματα της εφημερίδας στον πολιτικό λόγο	68
Η συμβολή της «Αυριανής» στη διαμόρφωση του φαινομένου του «αυριανισμού»	70
Η επιβίωση στοιχείων του «αυριανισμού» μετά το 1990	71
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ-ΠΗΓΕΣ	73
1. ΑΡΧΕΙΑΚΟ ΥΛΙΚΟ	73
2. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	73
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ	76

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η συζήτηση γύρω από τον λαϊκισμό στην Ελλάδα ξεκινά ουσιαστικά στα τέλη της δεκαετίας του 1970. Παρότι ο όρος υπήρχε ήδη, η εκτεταμένη και συστηματική χρήση του, καθώς και η προσπάθεια ερμηνείας του περιεχομένου και των αιτιών του εμφανίζονται κυρίως κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο. Πιο συγκεκριμένα, η σχετική συζήτηση αρχίζει το 1977 και συνδέεται άμεσα με την άνοδο και κυριαρχία του ΠΑ.ΣΟ.Κ. Από τότε, ο λαϊκισμός συναρτάται στη σχετική βιβλιογραφία στενά με αυτό. Ο προβληματισμός γύρω από τον ελληνικό λαϊκισμό εκφράζεται κυρίως από διανοούμενους της Αριστεράς, οι οποίοι, δυσκολευόμενοι να αντιμετωπίσουν έναν πολιτικό φορέα που διεκδικεί την εκπροσώπηση και την οργάνωση των αριστερών ψηφοφόρων, χρησιμοποιούν τον όρο ως μομφή απέναντι στο ΠΑ.ΣΟ.Κ., που του προσδίδει χαρακτηριστικά όπως το «νόθο», το «υποδεέστερο» ή το «τριτοκοσμικό», ενώ παράλληλα το αντιπαραθέτει προς τον «αυθεντικό» σοσιαλισμό, ο οποίος θεωρείται ότι εκφράζει τις πραγματικά ριζοσπαστικές και προοδευτικές δυνάμεις του λαϊκού κινήματος.¹ Αλλά και γενικότερα, αναγνωρίζεται ευρέως ότι το ΠΑ.ΣΟ.Κ. εφάρμοσε τη λαϊκιστική λογική συνεπικουρούμενο από τις ιδιαίτερες συνθήκες που χαρακτήριζαν την τότε ελληνική κοινωνία και οι οποίες ευνοούσαν την ανάπτυξη του φαινομένου.²

Σημαντικό βαθμό υποστήριξης για την άνοδο των λαϊκιστικών φαινομένων σε συνδυασμό με τη φύση του πολιτικού συστήματος και τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά του κοινωνικού και πολιτισμικού πολιτικού κλίματος παρέχουν τα μέσα ενημέρωσης. Τόσο οι πολιτικοί όσο και οι μιντιακοί παράγοντες σε περίπτωση κοινωνικής δυσφορίας μπορούν να συγκροτήσουν μια μοναδική συμμαχία, που θα λειτουργήσει καταλυτικά στην πολιτική κουλτούρα της χώρας τη δεδομένη στιγμή. Η δυσφορία σίγουρα δεν προκαλείται από τα μέσα ενημέρωσης, αλλά τα μέσα ενημέρωσης παίζουν ρόλο στη διάδοσή της είτε απλώς διατηρώντας τη στη δημόσια ατζέντα είτε διαδίδοντας δυσπιστία απέναντι στον εκάστοτε πολιτικό αντίπαλο και τη

1 Χρήστος Λυριντζής και Μιχάλης Σπυρδαλάκης, «Περί λαϊκισμού. Μια σύνδεση με αφορμή την ελληνική βιβλιογραφία», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 1, 1993, σ. 139.

2 Χρήστος Λυριντζής, «Λαϊκισμός: Η έννοια και οι πρακτικές», , στο Χρήστος Λυριντζής, Ηλίας Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80 – εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1990, σσ. 58-59

διάθεση αποδέσμευσης από αυτόν. Όλα αυτά τα στοιχεία μπορούν εύκολα να αξιοποιηθούν άμεσα από λαϊκιστές πολιτικούς και τα μέσα ενημέρωσης, σκόπιμα ή όχι, μπορούν να χρησιμεύσουν ως ισχυρά εργαλεία λαϊκής κινητοποίησης.³

Επιστρέφοντας στην ελληνική πραγματικότητα, ο λαϊκιστικός λόγος της δεκαετίας του 1980 αναπαράγεται μέσα από τον Τύπο της εποχής στον τρόπο με τον οποίο αυτός αναπαριστά την πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα. Λαϊκιστικά στοιχεία επισημαίνονται σε εφημερίδες όπως η *Αυριανή*, η *Επικαιρότητα*, ο *Ελεύθερος Τύπος*, το *Έθνος* και η *Απογευματινή*.⁴ Μεταξύ αυτών, η *Αυριανή* κατάφερε να εισαγάγει στον δημόσιο χώρο ένα νέο δημοσιογραφικό στίγμα που κατεξοχήν εκφράζει τον καιροσκοπικό λαϊκισμό της δεκαετίας του '80 και μέσα από την ηθικολογική σκανδαλολογία που εισήγαγε αποτέλεσε το αρχέτυπο της δημοσιογραφικής απαξίωσης της πολιτικής και των πολιτικών.⁵

Η περίπτωση της *Αυριανής* αποτελεί και το αντικείμενο της παρούσης εργασίας. Συγκεκριμένα, στην εργασία αυτή θα εξεταστεί ο ρόλος του λαϊκισμού στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1980 μέσα από την ανάλυση πρωτοσέλιδων τίτλων και άρθρων της συγκεκριμένης εφημερίδας. Πιο συγκεκριμένα τα ερευνητικά μας ερωτήματα είναι τα εξής:

1. Ποια είναι τα κυριότερα λαϊκιστικά χαρακτηριστικά της εφημερίδας;
2. Πώς λειτούργησαν τα λαϊκιστικά γνωρίσματα της εφημερίδας στον πολιτικό λόγο της δεκαετίας του 1980;
3. Ποια η συμβολή της *Αυριανής* στη διαμόρφωση του φαινομένου του «αυριανισμού»;
4. Ποια στοιχεία του «αυριανισμού» επιβίωσαν στην ελληνική πολιτική πραγματικότητα και μετά το 1990;

3 Gianpietro M. Mazzoleni, «Populism and the media», In: Twenty-first century populism : the spectre of Western European democracy / [a cura di] D. Albertazzi, D. McDonnell. - New York : Palgrave, 2008. pp. 49-64, available in https://www.researchgate.net/publication/304700743_Populism_and_the_Media, p.50

4 Χρήστος Λυριντζής, «Λαϊκισμός: Η έννοια και οι πρακτικές», ό.π., σ. 67., Στ. Καλύβας, *Καταστροφές και θρίαμβοι. Οι 7 κύκλοι της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας*, Αθήνα: Παπαδόπουλος, 2015, σ. 229

5 Βασίλης Βαμβακάς & Διονύσης Μαγουλάς, «Αυριανή. Εκλαΐκευση της επικαιρότητας και εκχυδαϊσμός της πολιτικής», σ. 49-52, στο Βασίλης Βαμβακάς, Παναγής Παναγιωτόπουλος, *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80, Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2014, σ.51-52.

Στο πρώτο κεφάλαιο θα επιχειρηθεί η σύνθεση του θεωρητικού πλαισίου στο οποίο έχει ενταχθεί από τους ερευνητές η έννοια του λαϊκισμού ως πολιτικού φαινομένου. Μέσα από την παράθεση κριτικών προσεγγίσεων της έννοιας θα αναδειχθούν βασικά χαρακτηριστικά του φαινομένου προκειμένου να αξιοποιηθούν κατά τη διερεύνηση του θέματος της εργασίας. Στο δεύτερο κεφάλαιο θα σκιαγραφηθεί το γενικό ιστορικό πλαίσιο της δεκαετίας και θα αναζητηθούν στοιχεία λαϊκισμού κατά τη διάρκειά της. Στο τρίτο κεφάλαιο θα γίνει αναφορά στην εμφάνιση της εφημερίδας *Αυριανή*, στα χαρακτηριστικά του «αυριανισμού» και στην απήχηση της εφημερίδας στο αναγνωστικό κοινό. Στο τέταρτο κεφάλαιο θα προσδιοριστεί η μεθοδολογία της εργασίας και θα αναλυθούν συγκεκριμένα δημοσιεύματά της σε μια προσπάθεια να εντοπιστούν και να σχολιαστούν λαϊκιστικά γνωρίσματα σε αυτά με βάση τα θεωρητικά στοιχεία της εργασίας, προκειμένου να προκύψουν διαπιστώσεις σχετικά με τα λαϊκιστικά στοιχεία που ενσωματώνει στον λόγο της. Οι διαπιστώσεις αυτές θα αποτελέσουν τη βάση των συμπερασμάτων στα οποία θα καταλήξουμε αναφορικά με τα ερευνητικά ερωτήματα που έχουν τεθεί.

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΛΑΪΚΙΣΜΟΥ

1.1. ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

Ο λαϊκισμός αναπτύσσεται κυρίως σε περιόδους κρίσης και έντονων κοινωνικών ή πολιτισμικών αλλαγών. Δεν εμφανίζεται μόνο σε κοινωνίες που εκσυγχρονίζονται, αλλά και σε ανεπτυγμένες και σχετικά σταθερές κοινωνίες, όπου οι μηχανισμοί της αγοράς αποδυναμώνουν τις συλλογικές οργανώσεις και τα παραδοσιακά πολιτισμικά πρότυπα. Σε αυτό το πλαίσιο, σημαντικό ρόλο παίζουν οι συλλογικές ανασφάλειες και οι κοινωνικοί φόβοι. Ο λαϊκισμός συνδέεται συχνά με την είσοδο νέων κοινωνικών δυνάμεων στην πολιτική σκηνή και με περιόδους ταχείας κοινωνικής μεταβολής. Αν και τα μικροαστικά στρώματα συμμετέχουν συχνά σε αυτές τις εξελίξεις, δεν μπορούν να θεωρηθούν το αποκλειστικό κοινωνικό υπόβαθρο του λαϊκισμού. Η εμφάνιση λαϊκιστικών στοιχείων, τέλος, δεν οδηγεί πάντοτε στην κυριαρχία του λαϊκισμού· αυτή εξαρτάται από τις ιστορικές συνθήκες και τον τρόπο ένταξης των κοινωνικών δυνάμεων στην πολιτική ζωή.⁶

Οι Λυριντζής και Σπουρδαλάκης με κριτήριο το στοιχείο στο οποίο επικεντρώνονται όσοι αναλύουν το φαινόμενο του λαϊκισμού διακρίνουν τέσσερις κατηγορίες προσέγγισης του λαϊκισμού:⁷ μία συχνή κατηγορία προσεγγίσεων του λαϊκισμού είναι εκείνη που εστιάζει στα οργανωτικά χαρακτηριστικά των θεσμικών εκφάνσεών του. Παρότι υπάρχουν αναλύσεις που περιορίζονται αποκλειστικά στα οργανωτικά γνωρίσματα του λαϊκισμού —τα οποία για ορισμένους συνιστούν και τον ίδιο τον ορισμό της έννοιας— συνήθως αυτές οι αναφορές λειτουργούν συμπληρωματικά ή κριτικά απέναντι σε ευρύτερες ερμηνείες του φαινομένου. Σύμφωνα με αυτές τις αντιλήψεις, ο λαϊκισμός εμφανίζεται ως κίνημα και χαρακτηρίζεται από τον ιδιαίτερα ισχυρό ρόλο του ηγέτη μέσα στην κομματική δομή

6 Χρήστος Λυριντζής, «Λαϊκισμός: Η έννοια και οι πρακτικές», ό.π., σσ. 54-55

7 Χρήστος Λυριντζής, & Μιχάλης Σπουρδαλάκης, «Περί λαϊκισμού. Μια σύνδεση με αφορμή την ελληνική βιβλιογραφία», ό.π., σ. 136-138

καθώς και από τις επιπτώσεις που αυτός έχει στη διαμόρφωση και την αυτονομία της οργάνωσης με δεδομένα τη βαρύτητα του ρόλου του, την απουσία ελέγχου των ενεργειών του αλλά και την άμεση, αδιαμεσολάβητη σχέση που αναπτύσσει με τις μάζες. Άλλες προσεγγίσεις στρέφουν το ενδιαφέρον τους στους όρους και τις συνθήκες μέσα στις οποίες αναπτύσσονται τα λαϊκιστικά φαινόμενα. Οι αναλύσεις αυτές ασχολούνται μόνο έμμεσα με ζητήματα ορισμού ή με εννοιολογικά προβλήματα, καθώς στόχος τους είναι κυρίως η ερμηνεία του χρόνου και των συνθηκών εμφάνισης των φαινομένων. Ερμηνευτικές προσπάθειες που βασίζονται στη μελέτη των κοινωνικών μετασχηματισμών και της αναπτυξιακής διαδικασίας των κοινωνικών σχηματισμών στους οποίους εμφανίζεται ο λαϊκισμός έχουν αναπτυχθεί ιδιαίτερα στη διεθνή βιβλιογραφία κατά τις τελευταίες δεκαετίες.

Μία ακόμη διάσταση της συζήτησης γύρω από τον λαϊκισμό επικεντρώνεται στα κοινωνικά υποκείμενα που εμπλέκονται και λειτουργούν ως φορείς λαϊκιστικών φαινομένων. Οι αναλύσεις αυτές επιδιώκουν είτε να εντοπίσουν τις κοινωνικές αντιθέσεις και συγκρούσεις που υποκρύπτονται πίσω από τις διαφορετικές μορφές λαϊκισμού είτε, αντίστροφα, να συνδέσουν τα λαϊκιστικά φαινόμενα με συγκεκριμένες ταξικές συγκρούσεις ή ακόμη και με την ταξική πάλη συνολικά. Τέλος, σημαντική θέση στις σχετικές αναλύσεις κατέχουν εκείνες που επικεντρώνονται στα ιδεολογικά χαρακτηριστικά και τις συνέπειες του λαϊκισμού. Παρότι οι προσεγγίσεις αυτές οδηγούν συχνά σε διαφορετικά ή και αντικρουόμενα συμπεράσματα, έχουν ως κοινή αφετηρία την αναγνώριση της σημασίας και της επιρροής της ιδεολογίας, όπως αυτή αναδείχθηκε στις κοινωνικές επιστήμες κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Στη συνέχεια θα εξεταστούν θεωρητικές προσεγγίσεις του φαινομένου από μελετητές τόσο του διεθνούς όσο και του ελληνικού χώρου.

1. 1. 1. Ο ΛΑΪΚΙΣΜΟΣ ΣΤΗ ΔΙΕΘΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Όπως υποστηρίζει ο μεταμαρξιστής φιλόσοφος Ερνέστο Λακλάου, «ο λαϊκισμός είναι μία έννοια που δύσκολα συλλαμβάνεται, αν και κυκλοφορεί ευρέως. Λίγοι όροι έχουν χρησιμοποιηθεί τόσο πολύ στη σύγχρονη πολιτική ανάλυση και λίγοι έχουν

προσδιορίζεται με λιγότερη σαφήνεια».⁸ Για τον λόγο αυτόν οι μελετητές αν δεν διατυπώνουν την αδυναμία απομόνωσης κοινών χαρακτηριστικών των λαϊκιστικών κινήματων, εστιάζουν συνήθως το ενδιαφέρον τους στα ιδιαίτερα γνωρίσματα του φαινομένου ή κατασκευάζουν περιεκτικούς ορισμούς/θεωρίες ερμηνείας τους⁹.

Για τον Λακλάου, που θεωρεί ως κεντρικό του σημείο τον «λαό», ο λαϊκισμός εκκινεί από την αφετηρία «όπου τα λαϊκοδημοκρατικά στοιχεία παρουσιάζονται ως μια ανταγωνιστική επιλογή έναντι της ιδεολογίας του άρχοντος συγκροτήματος».¹⁰ Δομικά στοιχεία του αποτελούν η έκκληση προς τον λαό και ο αντιελιτισμός, άποψη που υποστηρίζει και η Μάργκαρετ Κάνοβαν¹¹. Οι δύο ερευνητές ανέδειξαν ως βασικό χαρακτηριστικό του λαϊκισμού τη διχοτόμηση της κοινωνίας σε αντιμαχόμενα στρατόπεδα, όπως «λαός» και «ελίτ», «εμείς» και «οι άλλοι», «καλό» και «κακό».¹² Η Κάνοβαν θεωρεί λαϊκιστική κάθε επίκληση στον λαό ενάντια στο κατεστημένο και τις κυρίαρχες αξίες,¹³ ενώ ο Ολλανδός πολιτικός επιστήμονας Κας Μούντε ορίζει τον λαϊκισμό ως «αβαθή ιδεολογία» που αντιπαραθέτει τον «αγνό λαό» στις «διεφθαρμένες ελίτ» και υποστηρίζει ότι η πολιτική πρέπει να εκφράζει τη «γενική βούληση» του λαού.¹⁴ Αντίστοιχα, ο Πιερ-Αντρέ Ταργκνέφ δίνει έμφαση στον χαρισματικό ηγέτη, ο οποίος απευθύνεται άμεσα στον «αυθεντικό» λαό, προωθώντας τη ρήξη με το σύστημα και το κατεστημένο.¹⁵ Ο ίδιος επισημαίνει πως το πλέον διακριτικό χαρακτηριστικό των λαϊκισμών είναι ίσως η υψηλή συμβατότητά τους με

8 Ernesto Laclau, *Politics and Ideology in Marxist Theory. Capitalism, Fascism, Populism*, Λονδίνο:Verso, 1979, σ. 143

9 Ηλιάνα Αντωνίου, *Ο λαϊκισμός στη Μεταπολίτευση. Θεωρία και Πράξη*, Διπλωματική εργασία, Θεσσαλονίκη, 2008, σ. 6

10 Χρήστος Λυριντζής, «Λαϊκισμός: Η έννοια και οι πρακτικές», στο Χρήστος Λυριντζής, Ηλίας

Νικολακόπουλος (επιμέλεια), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80 – εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, πρόλογος: Πασχάλης Μ. Κητρομηλίδης, Θεμέλιο, Αθήνα, 1990, σ. 46.

11 Νίκος Μουζέλης, «Ο λαϊκισμός, νέος τρόπος ένταξης των μαζών στις πολιτικές διαδικασίες;», στο Νίκος Μουζέλης, Θάνος Λίποβατς, Μιχάλης Σπουρδαλάκης, *Λαϊκισμός και πολιτική*, Αθήνα, Γνώση, 1989, σ. 24.

12 Χρήστος Λυριντζής, «Λαϊκισμός: Η έννοια και οι πρακτικές», σ. 46, στο Χρήστος Λυριντζής, Ηλίας

Νικολακόπουλος (επιμέλεια), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80 – εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, πρόλογος: Πασχάλης Μ. Κητρομηλίδης, Θεμέλιο, Αθήνα, 1990.

13 Γιάννης Σταυρακάκης, «Λαός και Λαϊκιστικός Λόγος στην σκιά της ευρωπαϊκής κρίσης», στο Νικόλας Σεβαστάκης, Γιάννης Σταυρακάκης, *Λαϊκισμός, Αντιλαϊκισμός και κρίση*, Νεφέλη, Αθήνα, 2012, σ. 47

14 Cas Mudde, Αριστερός και δεξιός λαϊκισμός σε Ευρώπη και Ελλάδα, Φάκελος Λαϊκισμός, *The Books Journal*, Τεύχος 55ο, Έτος 5ο, Μάιος 2015, σ. 42

15 Ανδρέας Πανταζόπουλος, «Οι δύο εθνικολαϊκισμοί», στο *Ο αριστερός εθνικολαϊκισμός 2008- 2013: Από την «εξέγερση» του Δεκέμβρη, τους «Αγανακτισμένους» και τις εκλογές του 2012 μέχρι το νέο κυπριακό ζήτημα*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2013, σ. 148

οποιαδήποτε πολιτική ιδεολογία, οποιοδήποτε οικονομικό πρόγραμμα, με διάφορες κοινωνικές βάσεις και διάφορους τύπους πολιτευμάτων και αυτό που παραμένει κοινό σε όλους τους λαϊκισμούς είναι μια ρητορική που δομείται με βάση τη μομφή -μέσω μιας ρητορικής αντιελιτιστικής - και τον εκθειασμό του λαού, μια ρητορική που εμμένει στο «πάθος του κοινού ανθρώπου», στην άμεση επικοινωνία με τους καθημερινούς, απλούς, τίμιους και ίσους μεταξύ τους ανθρώπους.¹⁶ Επισημαίνει πως στη βάση κάθε λαϊκισμού βρίσκεται η απόρριψη των διαμεσολαβήσεων, που συνδέεται με το ιδανικό της αμεσότητας, της εγγύτητας, της διαφάνειας, της επιστροφής στο γνήσιο και στο φυσικό, πράγμα που υποδεικνύει τη σπουδαιότητα του μυθικού στοιχείου μέσα στο λαϊκισμό, το οποίο απορρέει από μία ανθρωπολογία του σύγχρονου κοινωνικοπολιτικού φαντασιακού.¹⁷

Ο λαϊκισμός συνιστά τελικά ένα ασταθές κοινωνικοπολιτικό φαινόμενο με απροσδιόριστο νόημα που ταλαντεύεται ανάμεσα στον υπερδημοκρατισμό, τον ψευδοδημοκρατισμό και τον αντιδημοκρατισμό. Ο Ταργκνέφ παραβάλλει τις μεταμορφώσεις του λαϊκισμού στη σύγχρονη πολιτική με τις παραμορφώσεις της σκιάς της δημοκρατίας και θεωρεί πως πρόκειται για «διακυβέρνηση του λαού, από τον λαό και για τον λαό». Στο σημείο αυτό το λαϊκιστικό ύφος προσεγγίζει το ιδεώδες της άμεσης δημοκρατίας. Πρόκειται για μία προσωπική κλήση στον λαό η οποία προϋποθέτει την ύπαρξη ενός χαρισματικού ηγέτη που μπορεί να έχει τη μορφή ενός απλού δημαγωγού ή ενός λαοφιλούς δικτάτορα.¹⁸

Κεντρική θέση στις παραπάνω προσεγγίσεις διαπιστώνουμε ότι κατέχει ο αντιελιτισμός, ο εξισωτισμός, η αντισυστημική ρητορική και η εξιδανίκευση του «απλού ανθρώπου» απέναντι στις πολιτικές και οικονομικές ελίτ.

16 Πιερ, Αντρέ Ταργκνέφ, «Ο λαϊκισμός και η πολιτική επιστήμη. Από την εννοιολογική πλάνη στα πραγματικά προβλήματα», Μετάφραση: Γιάννης Μπαλαμπανίδης, *Νέα Εστία*, τχ. 1816, Νοέμβριος 2008, σ. 805

17 Πιερ, Αντρέ Ταργκνέφ, «Ο λαϊκισμός και η πολιτική επιστήμη. Από την εννοιολογική πλάνη στα πραγματικά προβλήματα», *ό.π.*, σ. 806

18 Πιερ, Αντρέ Ταργκνέφ, «Ο λαϊκισμός και η πολιτική επιστήμη. Από την εννοιολογική πλάνη στα πραγματικά προβλήματα», *ό.π.*, σ. 805

1.1.2. Ο ΛΑΪΚΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Το θέμα του λαϊκισμού έχει απασχολήσει έντονα και τους Έλληνες επιστήμονες. Περνώντας στην ελληνική βιβλιογραφία, ο Μουζέλης διαφωνεί με τη θέση του Λακλάου και της Κάνοβαν ότι δομικά στοιχεία του λαϊκισμού αποτελούν η έκκληση προς το λαό και ο αντιελιτισμός με το επιχείρημα ότι η γενικότητα των δύο αυτών χαρακτηριστικών καλύπτει σχεδόν κάθε σύγχρονο ριζοσπαστικό πολιτικό κίνημα. Γι' αυτόν η αποφασιστική διαφορά μεταξύ λαϊκισμού και πολιτικών κινημάτων έγκειται επιπλέον στο γεγονός ότι ο λαϊκιστής ηγέτης σε περίπτωση σύγκρουσης με τα οργανωτικά στελέχη του μπορεί εύκολα να τα παραγκωνίσει, πράγμα που δεν μπορεί να κάνει ένας μη λαϊκιστής ηγέτης, χαρισματικός ή μη.¹⁹ Ο Σπουρδαλάκης διευρύνοντας τον παραπάνω προβληματισμό θεωρεί ότι η κατανόηση λαϊκιστικών φαινομένων επιβάλλει επιπλέον την ανάλυση των κύριων χαρακτηριστικών του πολιτικού λόγου που συγκεκριμένα συνιστούν ιστορικά και αναπαράγουν το λαϊκισμό σε έναν δεδομένο κοινωνικό σχηματισμό. Στην προσέγγιση αυτή ο πολιτικός λόγος και κυρίως ο εντοπισμός του ειδοποιού εκείνου στοιχείου που τον χαρακτηρίζει και τον διακρίνει από τον πολιτικό λόγο άλλων κοινωνικών σχηματισμών είναι θεμελιακής σημασίας για την συγκεκριμένη κατανόηση λαϊκιστικών φαινομένων.²⁰

Ο Χρ. Λυριντζής αποφασίζει εναργώς τον όρο «λαϊκισμός» αναδεικνύοντας πλευρές της έννοιας ιδιαίτερα χρήσιμες για τον σκοπό της παρούσης εργασίας. Σύμφωνα με τον Λυριντζή, ο λαϊκισμός αποτελεί μια ιδιαίτερη μορφή πολιτικού λόγου και πρακτικής, η οποία εμφανίζεται σε συγκεκριμένες ιστορικές περιόδους, όταν κοινωνικές δυνάμεις επιδιώκουν να διαμορφώσουν έναν ηγεμονικό λόγο απέναντι στο σύστημα εξουσίας. Βασικό χαρακτηριστικό του είναι η απλοποίηση και η διχοτόμηση του κοινωνικού και πολιτικού χώρου, ο οποίος παρουσιάζεται μέσα από μια κεντρική σύγκρουση, όπως «λαός – εξουσία» ή «προνομιούχοι – μη προνομιούχοι»²¹. Ο λαϊκισμός κατασκευάζει μια επιφανειακή ενότητα γύρω από την έννοια του «λαού», η οποία συγκροτείται

19 Νίκος Μουζέλης, «Ο λαϊκισμός, νέος τρόπος ένταξης των μαζών στις πολιτικές διαδικασίες», *ό.π.*, σ. 25

20 Μιχάλης Σπουρδαλάκης, «Ελληνικός λαϊκισμός και αυταρχικός κρατισμός», στο Νίκος Μουζέλης, Θάνος Λίποβατς, Μιχάλης Σπουρδαλάκης, *Λαϊκισμός και πολιτική*, Αθήνα: Γνώση, 1989, σ. 69-70.

21 Χρήστος Λυριντζής, «Λαϊκισμός: Η έννοια και οι πρακτικές», στο Χρήστος Λυριντζής & Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, Θεμέλιο, Αθήνα: 1990, σ. 50

κυρίως μέσω της αντίθεσής της προς έναν εχθρό ή αντίπαλο. Έτσι, διαφορετικές κοινωνικές ομάδες παρουσιάζονται ως ενιαίο σύνολο με κοινά συμφέροντα και κοινές απειλές. Η λογική αυτή βασίζεται περισσότερο στην αντιπαράθεση παρά στην αναγνώριση της πολυπλοκότητας και των διαφορών που υπάρχουν μέσα στην κοινωνία.²²

Παράλληλα, ο λαϊκισμός αφορά και συγκεκριμένες πολιτικές πρακτικές, μέσω των οποίων μπορούν να κινητοποιηθούν μεγάλα τμήματα του πληθυσμού. Όταν ο λόγος αυτός αποκτά ηγεμονικό χαρακτήρα, μπορεί να οδηγήσει στη δημιουργία μαζικών κινημάτων που οργανώνονται γύρω από τη λαϊκιστική λογική και στρατηγική.²³

Ο Χρ. Λυριντζής, επηρεασμένος από τον Λακλάου, προσεγγίζει τον λαϊκισμό ως ιδιαίτερο τρόπο σύλληψης και παρουσίασης της κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας. Βασικό χαρακτηριστικό του δεν είναι οι συγκεκριμένες ιδέες ή πολιτικές αλλά η «εσωτερική λογική» του, η οποία οργανώνει τον πολιτικό χώρο μέσω της εξίσωσης διαφορετικών κοινωνικών κατηγοριών, όπως «λαός», «έθνος» και «μη προνομιούχοι». Η λογική αυτή στηρίζεται στην υπεραπλούστευση και τη διχοτόμηση του πολιτικού πεδίου, σε αντίθεση με τη «λογική της διαφοράς», που αναγνωρίζει την πολυπλοκότητα και τον «άλλο».²⁴

Από την οπτική της κοινωνικής ψυχολογίας, ο Θάνος Λίποβατς, αξιοποιώντας λακανικές έννοιες, θεωρεί τον λαϊκισμό ιδεολογικό λόγο που βασίζεται στη φαντασιακή ταύτιση του ατόμου με σοβινιστικά ή συντεχνιακά συμφέροντα, περιορίζοντας την ατομική διαφοροποίηση και ενισχύοντας τη μισαλλοδοξία. Από την πλευρά της πολιτικής ψυχολογίας, ο Θ. Λίποβατς προσεγγίζει τον λαϊκισμό ως «ψυχική στάση», όπου η μάζα συγκροτείται γύρω από έναν χαρισματικό ηγέτη-δημαγωγό, ενώ κάθε αντίθετη άποψη αντιμετωπίζεται ως εχθρική.²⁵ Ο Κύρκος Δοξιάδης εξετάζει τον λαϊκισμό ως αντιπειθαρχικό φαινόμενο, το οποίο όμως δε διαθέτει επαρκή ιδεολογική συνοχή, ώστε να συγκροτήσει αυτόνομα πολιτικά υποκείμενα. Για τον ίδιο, ο λαϊκισμός

22 Ό.π., σ. 48

23 Ό.π., σ. 48-51

24 Χρήστος Λυριντζής, «Λαϊκισμός: Η έννοια και οι πρακτικές», ό.π. σ.149

25 Θάνος Λίποβατς, «Ο λαϊκισμός. Μια ανάλυση από τη σκοπιά της πολιτικής ψυχολογίας», στο Νίκος Μουζέλης, Θάνος Λίποβατς, Μιχάλης Σπουρδαλάκης, *Λαϊκισμός και Πολιτική*, εισαγωγή: Κώστας Σημίτης, Γνώση, Αθήνα, 1989, σ.55-57

εκφράζει κυρίως την απουσία ιδεολογικής κυριαρχίας.²⁶ Ο Ν. Διαμαντούρος διακρίνει δύο ανταγωνιστικές πολιτικές κουλτούρες στην Ελλάδα: την «underdog» κουλτούρα, με παραδοσιακά και ξενοφοβικά στοιχεία, και μια κοσμοπολίτικη, εκσυγχρονιστική κουλτούρα δυτικού προσανατολισμού. Ο λαϊκισμός συνδέεται κυρίως με την πρώτη, χωρίς όμως να περιορίζεται σε συγκεκριμένο πολιτικό χώρο. Παράλληλα, υποστηρίζεται ότι ο λαϊκισμός δεν εκφράζει αυθεντικά τον λαό, αλλά χρησιμοποιείται από πολιτικούς φορείς ως εργαλείο εξουσίας και στρατηγικής επιρροής. Στο ίδιο πλαίσιο, ο Ε. Παπαταξιάρχης αντιλαμβάνεται τον λαϊκισμό ως «πολιτική του συναισθήματος», συνδεδεμένη με τη δημοψηφισματική λογική του «καφενείου» και την αντιπαράθεση του «χωριού» προς το κράτος²⁷.

Κεντρικό σημείο όλων των προσεγγίσεων αποτελεί η «λαϊκιστική λογική», η οποία αποτυπώνεται κυρίως στον πολιτικό λόγο. Μέσα από την ανάλυση του λόγου μπορούν να εντοπιστούν οι μηχανισμοί που συγκροτούν και αναπαράγουν τα λαϊκιστικά φαινόμενα σε κάθε κοινωνικό σχηματισμό.²⁸ Ο Λυριντζής υποστηρίζει ότι καμία επιμέρους θεωρία —οργανωτική, κοινωνιολογική ή ψυχολογική— δεν αρκεί από μόνη της για την πλήρη ερμηνεία του λαϊκισμού και προτείνει μια σύνθετη προσέγγιση στην οποία ο λαϊκισμός νοείται ως στρατηγική άσκησης και παραγνώρισης της εξουσίας, που επηρεάζει καθοριστικά τον πολιτικό λόγο και τη δημόσια ζωή. Δεν αποτελεί μόνο ιδεολογία ή ρητορική, αλλά και καθημερινή πρακτική, πολιτική κουλτούρα και κοινωνική συμπεριφορά.²⁹ Στην ελληνική περίπτωση, η λογική της υπεραπλούστευσης και της διχοτόμησης εκφράζεται μέσα από τις πρακτικές κομμάτων, συνδικάτων και κρατικών μηχανισμών.

26 Χρήστος Λυριντζής, «Λαϊκισμός: Η έννοια και οι πρακτικές», ό.π., σ. 151.

27 Χρήστος Λυριντζής & Μιχάλης Σπυρδαλάκης, «Περί λαϊκισμού. Μια σύνδεση με αφορμή την ελληνική βιβλιογραφία», ό.π., σ. 154.

28 Ό.π., σ. 155

29 Ό.π., σ. 158 -159

1.2. ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ ΤΟΥ ΛΑΪΚΙΣΜΟΥ

Με βάση τις παραπάνω θεωρητικές προσεγγίσεις, θα επιχειρήσουμε να απομονώσουμε ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά του λαϊκισμού, τα οποία θεωρούμε ότι συμβάλλουν στη συγκρότηση μιας διακριτής λαϊκιστικής ταυτότητας. Τα χαρακτηριστικά αυτά θα αξιοποιηθούν στη συνέχεια ως εργαλεία ανάλυσης για τη μελέτη του δημοσιογραφικού λόγου της *Αυριανής* και για την ανάδειξη των τρόπων με τους οποίους η εφημερίδα συγκροτεί, αναπαράγει και ενισχύει λαϊκιστικά νοήματα.

Η αντισυστημικότητα.

Ένα κύριο χαρακτηριστικό του λαϊκισμού αποτελεί η εναντίωσή του στο πολιτικό και οικονομικό κατεστημένο, στις κυρίαρχες ιδέες και αξίες της κοινωνίας και κυρίως στις ελίτ που αποτελούν τους διαμορφωτές της κοινής γνώμης στον ακαδημαϊκό χώρο και τα μέσα ενημέρωσης. Αυτοί που συγκροτούν το κατεστημένο προβάλλουν ως εχθροί του λαού, συχνά αναξιόπιστοι και ανήθικοι. Η αντιελιτίστικη κινητοποίηση εκδηλώνεται κάθε φορά με διαφορετική μορφή, ανάλογη με το ιδεολογικό περιβάλλον. Αυτό δε σημαίνει ότι οι λαϊκιστές στερούνται αρχών ή βρίσκονται σε ιδεολογική σύγχυση· σημαίνει απλώς ότι ο λαϊκιστικός χαρακτήρας τους προκύπτει κυρίως από τη στάση τους απέναντι στη δομή της εξουσίας. Αντίστοιχα, και οι αξίες που συνδέονται με τον λαϊκισμό διαφοροποιούνται ανάλογα με το πλαίσιο, τη φύση της εκάστοτε ελίτ και τον κυρίαρχο πολιτικό λόγο. Στις εδραιωμένες δημοκρατίες, οι λαϊκιστές προβάλλουν τον εαυτό τους ως εκφραστή της «σιωπηλής πλειοψηφίας» και των «απλών, αξιοπρεπών πολιτών», υποστηρίζοντας ότι οι ανάγκες και οι απόψεις τους παραμερίζονται συστηματικά από αλαζονικές ελίτ, διεφθαρμένους πολιτικούς και δυναμικές μειοψηφικές ομάδες.³⁰ Γενικότερα, ο λαϊκισμός εκφράζεται συχνά μέσα από έναν ιδεολογικό αρνητισμό, όπως τον αντικαπιταλισμό, τον αντιμπεριαλισμό ή την αντισυστημική ρητορική. Είτε πρόκειται για δεξιό είτε για αριστερό λαϊκισμό, ο

30 Margaret Canovan, Εμπιστοσύνη στο Λαό! Λαϊκισμός και οι δύο όψεις της Δημοκρατίας, μτφρ: Γιώργος Κατσαμπέκης, Γρηγόρης Ανανάδης, *Σύγχρονα Θέματα*, Περίοδος Β', Χρόνος 32ος, Τεύχος 110, Ιούλιος – Σεπτέμβριος 2010, σ. 58-69

εθνικιστικός λόγος και η συνωμοσιολογία συμβάλλουν στην ενίσχυση και κινητοποίηση της λαϊκιστικής δράσης.³¹

Εκκλήσεις στον «Λαό»

Οι λαϊκιστές δεν απευθύνονται σε μια συγκεκριμένη κοινωνική τάξη αλλά συνολικά στον λαό, παρουσιάζοντας τον εαυτό τους ως αυθεντικό εκφραστή και υπερασπιστή των συμφερόντων του.³² Ο λαϊκισμός κατασκευάζει μια επιφανειακή ενότητα γύρω από την έννοια του «λαού», η οποία συγκροτείται κυρίως μέσω της αντίθεσής της προς έναν εχθρό ή αντίπαλο. Έτσι, διαφορετικές κοινωνικές ομάδες παρουσιάζονται ως ενιαίο σύνολο και συγκροτούν τον λαό, που εμφανίζεται να έχει κοινά συμφέροντα και να αντιμετωπίζει κοινές απειλές.

Διχοτόμηση του κοινωνικού και πολιτικού χώρου

Η παραπάνω λογική βασίζεται περισσότερο στην αντιπαράθεση παρά στην αναγνώριση της πολυπλοκότητας και των διαφορών που υπάρχουν μέσα στην κοινωνία.³³ Με αυτόν τον τρόπο βασικό χαρακτηριστικό του λαϊκισμού γίνεται η απλοποίηση και η διχοτόμηση του κοινωνικού και πολιτικού χώρου, ο οποίος παρουσιάζεται μέσα από μια κεντρική σύγκρουση, όπως «λαός – εξουσία» ή «προνομιούχοι – μη προνομιούχοι». Έτσι ένα τρίτο βασικό στοιχείο της λαϊκιστικής κινητοποίησης αποτελεί ο μανιχαϊστικός διαχωρισμός ανάμεσα σε αντίθετα σχήματα, όπως λαός–ελίτ, προνομιούχοι–μη προνομιούχοι και καλό–κακό. Στο πλαίσιο αυτό ο λαός εμφανίζεται ως αυθεντικός και ηθικά ανώτερος, ενώ οι αντίπαλοι παρουσιάζονται ως διεφθαρμένοι ή ακόμη και «εχθροί του έθνους». Έτσι, η πολιτική αποκτά έντονα ηθικολογικό χαρακτήρα.

31 Pierre - Andre Taguieff, Ο νέος εθνικολαϊκισμός, ό.π., σ. 820.

32 Σύμφωνα με την Margaret Canovan, η έννοια του «λαού» στον λαϊκισμό έχει τρεις βασικές εκδοχές: τον ενωμένο λαό ή έθνος απέναντι στις διαίρεσεις των κομμάτων, τον «δικό μας λαό» με έμφαση συχνά στην εθνοτική ομοιογένεια, και τον απλό λαό σε αντιπαράθεση με την προνομιούχα και κοσμοπολίτικη ελίτ, Margaret Canovan, «Εμπιστοσύνη στο Λαό! Λαϊκισμός και οι δύο όψεις της Δημοκρατίας», ό.π.

33 Χρήστος Λυριντζής, Λαϊκισμός: Οι έννοιες και οι πρακτικές», ό.π., σ. 48-51

Η χαρισματική ηγεσία

Σύμφωνα με τον Ερνέστο Λακλάου, τα λαϊκιστικά κινήματα οργανώνονται συχνά γύρω από το πρόσωπο ενός ηγέτη, ο οποίος εμφανίζεται ως η αυθεντική φωνή της «σιωπηλής πλειοψηφίας» που έχει αποκλειστεί από την εξουσία. Οι λαϊκιστές απορρίπτουν τις σύνθετες θεσμικές δομές και τη γραφειοκρατική οργάνωση· γενικότερα απορρίπτουν ενδιάμεσα επίπεδα οργάνωσης και επικροτούν την αυθόρμητη δράση στη βάση του στενού προσωπικού δεσμού μεταξύ χαρισματικού ηγέτη και οπαδών. Ο λαϊκιστής ηγέτης καλλιεργεί μια εικόνα άμεσης σχέσης με τον λαό, παρουσιάζεται ως αμόλυντος από το διεφθαρμένο πολιτικό σύστημα και απορρίπτει τους συμβιβασμούς. Παράλληλα, διαθέτει έντονες ρητορικές και επικοινωνιακές ικανότητες και αξιοποιεί αποτελεσματικά τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, παρότι συχνά τα καταγγέλλει για τη σύνδεσή τους με το πολιτικό και οικονομικό κατεστημένο.

Τα χαρακτηριστικά αυτά δημιουργούν μια ιδιαίτερα ισχυρή σχέση ανάμεσα στον ηγέτη και τους οπαδούς του, βασισμένη στην αφοσίωση και την ταύτιση. Ο χαρισματικός ηγέτης μπορεί να απευθυνθεί σε ετερογενείς κοινωνικές ομάδες και να ενώσει διαφορετικά συμφέροντα απέναντι σε έναν κοινό εχθρό. Αποτελεί το βασικό σημείο αναφοράς του κινήματος και λειτουργεί ως συνεκτική δύναμη της λαϊκιστικής συμμαχίας. Στον λαϊκισμό, ο ηγέτης προβάλλεται ως ο αποκλειστικός εκπρόσωπος του λαού και συχνά εμφανίζεται με σωτηριολογικά χαρακτηριστικά, ως ένας «μεσσίας» που θα εκφράσει και θα εκπληρώσει τις επιθυμίες των μαζών. Η χαρισματική ηγεσία στηρίζεται στις υποτιθέμενες εξαιρετικές ικανότητες του ηγέτη και όχι σε θεσμική ή παραδοσιακή νομιμοποίηση. Συνήθως αναδύεται σε περιόδους κρίσης και κοινωνικής αβεβαιότητας, αξιοποιώντας τη δυσανεμία των μαζών απέναντι στους ξένους, τις ελίτ και τους προνομιούχους.³⁴

Η πολεμική ρητορική

Ένα ακόμη βασικό γνώρισμα του λαϊκισμού είναι η πολεμική ρητορική, που διαχωρίζει τον λαό από έναν «εχθρό», όπως το κατεστημένο, τις ελίτ ή τους ξένους. Ο λαϊκιστικός λόγος συνδυάζει την επίκριση του συστήματος με τον εξιδανικευμένο έπαινο του

34 Ηλιάνα Αντωνίου, *Ο λαϊκισμός στη Μεταπολίτευση. Θεωρία και Πράξη*, Διπλωματική εργασία, Θεσσαλονίκη, 2008, σ. 12-13.

«απλού λαού», δίνοντας έμφαση στο συναίσθημα και στην άμεση επικοινωνία με τους πολίτες.³⁵ Η επιτυχία του λαϊκιστικού λόγου εξαρτάται όχι μόνο από τα χαρακτηριστικά του, αλλά και από τις κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες που επιτρέπουν την ανάδειξή του. Σύμφωνα με την Μάργκαρετ Κάνοβαν, το ύφος των λαϊκιστών ηγετών χαρακτηρίζεται από απλή, άμεση και συχνά επιθετική γλώσσα, σε αντίθεση με τον τεχνοκρατικό λόγο της πολιτικής ελίτ. Ο λόγος αυτός είναι συχνά ασαφής και απλουστευτικός, υπόσχεται λύσεις για όλους χωρίς σαφείς δεσμεύσεις και συνοδεύεται από δυσπιστία απέναντι στους θεσμούς, συνωμοσιολογία, έμφαση στη διαφάνεια και απόρριψη των συμβιβασμών και των περίπλοκων τεχνοκρατικών διαδικασιών. Οι λαϊκιστές υιοθετούν έναν άμεσο και απλό λόγο, προσαρμοσμένο στους «απλούς ανθρώπους», σε αντίθεση με τη γραφειοκρατική και περίπλοκη γλώσσα των πολιτικών, που συχνά προκαλεί δυσπιστία στα λαϊκά στρώματα. Προβάλλουν τη διαφάνεια και καταγγέλλουν τις παρασκηνιακές συμφωνίες, τους συμβιβασμούς και τις τεχνικές λεπτομέρειες που, όπως υποστηρίζουν, αποκρύπτουν την αλήθεια και απομακρύνουν την πολιτική από τα πραγματικά προβλήματα του λαού. Παράλληλα, ασκούν κριτική στις πολιτικές συνασπισμών και συχνά στην πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ο λαϊκισμός, όμως, δεν αποτελεί μόνο μορφή λόγου αλλά και πολιτική πρακτική, καθώς μπορεί να κινητοποιήσει μεγάλα τμήματα του πληθυσμού και, όταν αποκτήσει ηγεμονικό χαρακτήρα, να οδηγήσει στη δημιουργία μαζικών κινημάτων βασισμένων στη λαϊκιστική στρατηγική.

Ο κεντρικός ρόλος του συναισθήματος

Η Σαντάλ Μουφ υπογράμμισε τον κεντρικό ρόλο των παθών και των συναισθημάτων στη διαμόρφωση συλλογικών πολιτικών ταυτοτήτων.³⁶ Η λαϊκιστική πολιτική χαρακτηρίζεται από μια συναισθηματική χροιά που συνδέεται και με τον ενθουσιασμό που προκαλεί η προσπάθεια σωτηρίας της χώρας ή η προσδοκία μιας μεγάλης ανανέωσης. Η έμφαση στο συναίσθημα, η άμεση επικοινωνία με τον «κοινό άνθρωπο» και ο εξιδανικευμένος έπαινος του λαού ως τίμιου και αυθεντικού αποτελούν κοινά

35 Βλ. Ανδρέας Πανταζόπουλος, *Για τον λαό και το έθνος». Η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου 1965-1989*, Αθήνα: Πόλις, 2001.σ. 48

36 Σπ. Λανδριτσης, *Το φαινόμενο της Αυριανής*, ό.π., σ.23

χαρακτηριστικά όλων των μορφών λαϊκισμού. Ο λαϊκιστικός λόγος αξιοποιεί συναισθήματα όπως η αδικία, η προδοσία, ο θυμός και η επιθυμία για ριζική αλλαγή.³⁷ Ο Νίκος Δεμερτζής εκκινώντας από την παραδοχή ότι τα συναισθήματα μεταβάλλονται διαρκώς και δεν μπορούν να απομονωθούν πλήρως από το ιστορικό τους πλαίσιο, αναδεικνύει τον δυναμικό ρόλο τους στη συγκρότηση συλλογικών ταυτοτήτων και στη διαμόρφωση πολιτικών εξελίξεων.³⁸ Ως προς τη θυμική παράμετρο του λαϊκισμού στην Ελλάδα της περιόδου που εξετάζουμε, υποστηρίζει ότι η εμπειρία αποκλεισμού των πολιτικά περιθωριοποιημένων έως τα μέσα της δεκαετίας του 1970 πολιτών που προέρχονταν από τους ηττημένους του Εμφυλίου Πολέμου οδήγησε σε συναισθήματα αγανάκτησης, φθόνου και εκδικητικότητας όταν κατά τη δεκαετία που εξετάζουμε εκφράστηκαν πολιτικά μέσω της ενσωμάτωσης των «μη προνομιούχων» στο πολιτικό σύστημα.³⁹

1. 3. ΛΑΪΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΥΠΟΣ

Τα μέσα ενημέρωσης μπορούν να χρησιμεύσουν ως ισχυρά εργαλεία πυροδότησης λαϊκιστικών ζητημάτων, γι' αυτό και παίζουν σημαντικό ρόλο στην άνοδο των λαϊκιστικών φαινομένων. Έτσι, γίνεται λόγος για λαϊκιστικό τύπο ή μιντιακό λαϊκισμό, όρους με τους οποίους εννοείται η ιδιαίτερα εμπορευματοποιημένη παραγωγή μέσων ενημέρωσης ή/και κάλυψη ειδήσεων που, ωστόσο, υποτάσσεται στις γενικές λαϊκές προτιμήσεις, όπως συμβαίνει στην περίπτωση του ταμπλόιντ τύπου. Ο όρος περιλαμβάνει αφενός την εμπορευματοποίηση της ενημέρωσης και αφετέρου την υιοθέτηση ενός εκλαϊκευμένου τρόπου παρουσίασης των δημόσιων υποθέσεων καθώς και την ενσωμάτωση πρακτικών και περιεχομένου που προέρχονται από τη λαϊκή ψυχαγωγία στα μέσα ενημέρωσης⁴⁰.

Ο πολιτικός λαϊκισμός αναπτύσσεται τέλεια σε ένα περιβάλλον όπου ο λαϊκισμός των μέσων ενημέρωσης θριαμβεύει. Δεν αποτελεί έκπληξη, επομένως, το γεγονός ότι πρόσφατη έρευνα έχει παρουσιάσει πειστικά στοιχεία ότι υπάρχει μια στενή

37 Margaret Canovan, Εμπιστοσύνη στο Λαό! Λαϊκισμός και οι δύο όψεις της Δημοκρατίας, *ό.π.*, σ. 61

38 Nicolas Demertzis, «Emotions and Populism», στο *Emotion, Politics and Society*, London: Palgrave Macmillan, 2006, σ. 27.

39 Nicolas Demertzis, «Emotions and Populism», *ό.π.*

40 Gianpietro M. Mazzoleni, *Populism and the media*, *ό.π.*, σ. 54

σχέση μεταξύ των δύο μορφών λαϊκισμού. Όταν τα μέσα ενημέρωσης επιζητούν αγωνιωδώς αναγνώστες και θεατές και κατά συνέπεια επικεντρώνονται σε πιο ακραίες και σκανδαλώδεις πτυχές της πολιτικής, όλα αυτά παρέχουν ένα τέλειο εργαλείο για λαϊκιστικές προσωπικότητες που βρίσκουν όχι μόνο ένα δεκτικό κοινό αλλά και ένα εξαιρετικά δεκτικό μέσο.⁴¹ Η σύγκλιση στόχων λαϊκιστών ηγετών και μέσων ενημέρωσης εξηγεί γιατί βλέπουμε ταυτόχρονα από τη μια τα μέσα ενημέρωσης να επιδιώκουν τα δικά τους εταιρικά συμφέροντα, αγγίζοντας ευαίσθητες συναισθηματικές χορδές σε ζητήματα όπως η ασφάλεια, η ανεργία, ο πληθωρισμός, η μετανάστευση και παρόμοια θέματα, από την άλλη οι λαϊκιστές ηγέτες και τα κινήματα να αποκτούν κύρος, προβολή και λαϊκή αποδοχή, δημιουργώντας αντιπαραθέσεις, καλλιεργώντας το χάσμα με τους κατεστημένους πολιτικούς ηγέτες και καταφεύγοντας σε εμπρηστική ρητορική.⁴²

Αφού αναλύσαμε την έννοια του λαϊκισμού, στο επόμενο κεφάλαιο θα εστιάσουμε το ενδιαφέρον μας στην ελληνική πραγματικότητα της δεκαετίας του '80, προκειμένου, αφού πρώτα σκιαγραφήσουμε το ιστορικό πλαίσιο της εποχής, να αναζητήσουμε λαϊκιστικά στοιχεία στο πολιτικό κλίμα της εποχής.

41 Cas Mudde, 2004:554, ό.αν. στο Mazzoleni, ό.π. σ. 53

42 Mazzoleni, ό.π. σ.55

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Η ΕΛΛΑΔΑ ΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ

ΤΟΥ 1980

1. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

1.1. Η ΠΡΩΤΗ ΤΕΤΡΑΕΤΙΑ ΠΑ.ΣΟ.Κ.

Στις εκλογές του 1981, το ΠΑ.ΣΟ.Κ. έλαβε την εμπιστοσύνη του 48% του εκλογικού σώματος και απέκτησε το 57% των εδρών. Η άνοδός του στην εξουσία, στις 18 Οκτωβρίου 1981, πραγματοποιήθηκε με απόλυτη ομαλότητα, γεγονός που πιστοποιούσε τη σταθεροποίηση των δημοκρατικών θεσμών. Το ΠΑ.ΣΟ.Κ. εμφανίστηκε ως το κόμμα της αλλαγής, ένας αντιδεξιός πόλος εξουσίας με νέο στελεχιακό δυναμικό.

Από την αρχή της διακυβέρνησής του, το ΠΑ.ΣΟ.Κ. αναθεώρησε τις προεκλογικές του θέσεις, αποδεχόμενο την παραμονή της Ελλάδας στο ΝΑΤΟ, την ΕΟΚ και τις αμερικανικές βάσεις. Παράλληλα, προώθησε τον εκσυγχρονισμό των κοινωνικών σχέσεων και την επίλυση ιστορικών εκκρεμοτήτων, καταργώντας μετεμφυλιακούς νόμους και περιορίζοντας τις κοινωνικές διακρίσεις. Κομβική υπήρξε η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης το 1982, η οποία οδήγησε στην πολιτική αποκατάσταση των ηττημένων του Εμφυλίου και ενίσχυσε τη θέση του ΠΑ.ΣΟ.Κ. ως βασικού εκφραστή της προοδευτικής παράταξης στη μεταπολιτευτική Ελλάδα⁴³.

Επιπλέον, το ΠΑ.ΣΟ.Κ. προχώρησε σε σημαντικές κοινωνικές και θεσμικές μεταρρυθμίσεις. Η καθιέρωση της ψήφου στα 18, ο εκσυγχρονισμός του οικογενειακού δικαίου, η προώθηση της ισότητας των δύο φύλων, η δημιουργία ενός Εθνικού Συστήματος Υγείας, η ανανέωση του νομοθετικού πλαισίου στον χώρο της εκπαίδευσης καθώς και άλλες μεταρρυθμίσεις συνέβαλαν στον κοινωνικό και πολιτικό εκσυγχρονισμό της μεταπολιτευτικής Ελλάδας και διεύρυναν την εκλογική βάση του ΠΑ.ΣΟ.Κ..

43 Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ος αιώνας*, Πόλις, 2019, σ. 420.

Το ΠΑ.ΣΟ.Κ. υπήρξε το πρώτο μαζικό κόμμα που κυβέρνησε τη μεταπολεμική Ελλάδα. Η πολιτική μαζικοποίηση και πόλωση επεκτάθηκαν και στα συνδικάτα, όπου αυξήθηκε η συμμετοχή των εργαζομένων, αλλά κυριάρχησαν οι κομματικές επιρροές. Παρά τη θεσμική τους ενίσχυση, τα συνδικάτα δεν απέκτησαν ουσιαστική αυτονομία από τα κόμματα και την κυβέρνηση, ενώ η κομματικοποίηση μετέφερε στο συνδικαλιστικό πεδίο τις πολιτικές αντιπαραθέσεις. Παράλληλα, το ΠΑ.ΣΟ.Κ. ενδυνάμωσε την τοπική και νομαρχιακή αυτοδιοίκηση, οι οποίες αποτέλεσαν βασικούς θεσμούς έκφρασης της πολιτικής του⁴⁴.

Στην εξωτερική πολιτική, ακολούθησε αρχικά πιο ανεξάρτητη στάση από τις ΗΠΑ και το ΝΑΤΟ, επιδιώκοντας παράλληλα στενότερες σχέσεις με το ανατολικό μπλοκ, τα απελευθερωτικά κινήματα και τον αραβικό κόσμο. Ωστόσο, το 1985 το ΠΑ.ΣΟ.Κ. εγκατέλειψε την αντιευρωπαϊκή του ρητορική και αποδέχθηκε πλέον την πορεία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.⁴⁵ Στον χώρο της Νέας Δημοκρατίας, μετά τη βαριά ήττα της στις εκλογές του 1981, ο Γ. Ράλλης παραιτήθηκε και την ηγεσία ανέλαβε ο Ευ. Αβέρωφ. Μετά την παραίτησή του το 1984 τον διαδέχθηκε ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης, ο οποίος επιχείρησε να απομακρύνει το κόμμα από την παραδοσιακή συντηρητική του εικόνα και την ταύτισή του με την προδικτατορική Δεξιά.

Κατά την πρώτη κυβερνητική θητεία του ΠΑ.ΣΟ.Κ., η δημόσια διοίκηση συνδέθηκε στενά με πελατειακές πρακτικές και κομματικούς σκοπούς. Η κυριαρχία του Α. Παπανδρέου, οι διορισμοί στο Δημόσιο και η ενίσχυση του κομματισμού συνέβαλαν στην υποβάθμιση της αποτελεσματικότητας της διοίκησης και στην αύξηση του αριθμού των δημοσίων υπαλλήλων.⁴⁶ Στο τέλος της πρώτης κυβερνητικής θητείας του ΠΑ.ΣΟ.Κ., η πολιτική πόλωση ανάμεσα στην Αριστερά και τη Δεξιά είχε φτάσει στο αποκορύφωμά της ιδιαίτερα όταν ο Α. Παπανδρέου αποφάσισε αιφνιδιαστικά να προτείνει για νέα προεδρική θητεία, αντί για τον Κων/νο Καραμανλή τον αρεοπαγίτη

44 Ό.π., σ.193-213, Κώστας Κωστής, «Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας». Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18ος -21ος αιώνας, Αθήνα: Πόλις, 2013, σ.σ.812-813

45 Ό.π., σ. 223-237

46 Αντώνης Λιάκος, ό.π., σ. 434, Στάθης Καλύβας, *Καταστροφές και θρίαμβοι*. Αθήνα: Παπαδόπουλος, 2015, σσ. 218--222

Χρήστο Σαρτζετάκη.⁴⁷ Αξίζει να επισημάνουμε ότι την περίοδο αυτή η στάση της εφημερίδας *Αυριανή* απέναντι στο ενδεχόμενο στήριξης της υποψηφιότητας Καραμανλή για την προεδρία της Δημοκρατίας από την κυβέρνηση του ΠΑ.ΣΟ.Κ. ήταν ιδιαίτερος αρνητική.

1.2. Η ΔΕΥΤΕΡΗ ΤΕΤΡΑΕΤΙΑ ΠΑ.ΣΟ.Κ.

Οι εκλογές της 2ας Ιουνίου 1985 αποτέλεσαν θρίαμβο του ΠΑ.ΣΟ.Κ. με ποσοστό 45,8%, ενώ η Νέα Δημοκρατία του Κων/νου Μητσοτάκη συγκέντρωσε 40,9%. Τα αποτελέσματα ανέδειξαν παράλληλα τη φθορά του ΚΚΕ (9,9%) και την περιθωριακή επιβίωση του ΚΚΕ Εσωτερικού (1,8%).⁴⁸ Η εκλογική αυτή νίκη επιβεβαίωσε το μεγάλο κοινωνικό βάθος που είχε αποκτήσει το ΠΑ.ΣΟ.Κ., καθώς είχε πλέον διεισδύσει ακόμη και στα παραδοσιακά εκλογικά προπύργια της κομμουνιστικής Αριστεράς. Την ίδια περίοδο αναπτύχθηκε στους κόλπους του ΠΑ.ΣΟ.Κ. το φαινόμενο του «αυριανισμού», ενός έντονα λαϊκιστικού ρεύματος που πήρε το όνομά του από την εφημερίδα *Αυριανή*. Η εφημερίδα πρωτοστάτησε, όπως αναφέρθηκε, στην απόρριψη της υποψηφιότητας Καραμανλή και σταδιακά εξελίχθηκε σε σημαντικό παράγοντα διαμόρφωσης της πολιτικής γραμμής και της νοοτροπίας του ΠΑ.ΣΟ.Κ.⁴⁹

Στα μέσα της δεκαετίας του 1980 τα προβλήματα της οικονομικής σταθεροποίησης και της προσαρμογής στην ενιαία ευρωπαϊκή αγορά οδήγησαν στην εφαρμογή σταθεροποιητικού προγράμματος. Ωστόσο, τον Νοέμβριο του 1987, ο ίδιος ο Α. Παπανδρέου το διέκοψε αιφνιδιαστικά για πολιτικοκομματικούς λόγους, οδηγώντας και στην παραίτηση του υπουργού οικονομικών Κώστα Σημίτη. Παρά τη σύντομη διάρκειά του, το πρόγραμμα είχε καταφέρει να ανακόψει την επιδείνωση των επικίνδυνων μακροοικονομικών ανισορροπιών της ελληνικής οικονομίας, ενώ είχε βελτιώσει και τις σχέσεις του ΠΑ.ΣΟ.Κ. με τον επιχειρηματικό κόσμο.⁵⁰

Στον τομέα των ελληνοτουρκικών σχέσεων με επίκεντρο την έξοδο στο Αιγαίο τουρκικού ερευνητικού σκάφους σημειώθηκε τον Μάρτιο του 1987 επικίνδυνη ένταση, η οποία όμως αποκλιμακώθηκε πολύ σύντομα.

47 Γιάννης Βούλγαρης, *ό.π.*, σσ. 260-261

48 *Ο.π.*, σ. 264

49 Γιάννης Βούλγαρης, *ό.π.*, σ. 269

50 *Ο.π.*, σσ. 292-295

Προς το τέλος της δεκαετίας ήρθαν στην επιφάνεια ιστορίες σκανδάλων και διαφθοράς, όπως η υπόθεση Siemens.⁵¹ Η πιο διάσημη ωστόσο περίπτωση διαφθοράς υπήρξε η υπόθεση Κοσκωτά, που μαζί με την ασθένεια του Παπανδρέου σχεδόν μονοπώλησαν τη δημοσιότητα το 1988. Η κατάρρευση του Γεωργίου Κοσκωτά συμπαρέσυρε πολιτικά και το ΠΑ.ΣΟ.Κ., εγκαινιάζοντας έναν νέο άξονα κομματικής αντιπαράθεσης γύρω από το αίτημα της «κάθαρσης». Μέσα σε αυτό το κλίμα, στις 5 Δεκεμβρίου 1988 συγκροτήθηκε επίσημα ο Συνασπισμός της Αριστεράς και της Προόδου ως συμμαχία του ΚΚΕ, της Ελληνικής Αριστεράς και των δυνάμεων της ανανεωτικής Αριστεράς. Παράλληλα, η πολιτική κρίση οδήγησε τη χώρα σε εκλογές στις 18 Ιουνίου 1989, όπου επιβεβαιώθηκε η εκλογική υποχώρηση του ΠΑ.ΣΟ.Κ.

Η αδυναμία σχηματισμού αυτοδύναμης κυβέρνησης, σε συνδυασμό με το έκρυθμο πολιτικό κλίμα που είχε προκαλέσει το σκάνδαλο Κοσκωτά, η γενικότερη απαξίωση της πολιτικής ζωής καθώς και ο κίνδυνος παραγραφής των αδικημάτων που είχαν διαπράξει υπουργοί του ΠΑ.ΣΟ.Κ. οδήγησαν τελικά στον σχηματισμό κυβέρνησης συνεργασίας ανάμεσα στη Νέα Δημοκρατία και τον Συνασπισμό της Αριστεράς και της Προόδου υπό τον Τζανή Τζαννετάκη⁵². Εξάλλου είχε ήδη αρχίσει να προβάλλει η δυνατότητα ιστορικής συμφιλίωσης Δεξιάς και Αριστεράς χωρίς τη διαμεσολάβηση του κεντρώου χώρου.⁵³ Η κυβέρνηση προώθησε μέτρα διαφάνειας και παρέπεμψε τον Ανδρέα Παπανδρέου και στελέχη του ΠΑ.ΣΟ.Κ. στο Ειδικό Δικαστήριο. Μετά την παραίτηση της κυβέρνησης Τζαννετάκη τον Οκτώβριο του 1989, σχηματίστηκε υπηρεσιακή κυβέρνηση ενόψει νέων εκλογών. Η περίοδος χαρακτηρίστηκε από έντονη πολιτική πόλωση και λαϊκισμό, με την εφημερίδα *Αυριανή* να πρωτοστατεί στον ακραίο πολιτικό λόγο και στις επιθέσεις κατά της Αριστεράς.⁵⁴ Οι εκλογές του Νοεμβρίου 1989 δεν εξασφάλισαν αυτοδυναμία σε κανένα κόμμα, με αποτέλεσμα τον σχηματισμό της οικουμενικής κυβέρνησης υπό τον Ξενοφώντα Ζολώτα και τη διεξαγωγή νέων εκλογών τον Απρίλιο του 1990. Σε αυτές η Νέα Δημοκρατία πέτυχε

51 Βλ. Αντώνης Λιάκος, *ό.π.*, σσ. 537-538

52 Κώστας Κωστής, *ό.π.*, σ. 823

53 Γιάννης Βούλγαρης, *ό.π.*, σ.321

54 Γιάννης Βούλγαρης, *ό.π.* σσ. 369-380

οριακή κοινοβουλευτική αυτοδυναμία, εγκαινιάζοντας μια νέα φάση της μεταπολιτευτικής περιόδου.

2. Η ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΟΥ ΛΑΪΚΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Την δεκαετία του '80 εμφανίζεται και κορυφώνεται στην Ελλάδα το πολιτικό φαινόμενο του λαϊκισμού. Παρότι στοιχεία λαϊκισμού αναγνωρίζονται ήδη από τις αρχές του αιώνα στην πολιτική ζωή του τόπου, ο όρος αρχίζει να χρησιμοποιείται κατά τη δεκαετία του '70 ως μετάφραση του όρου populism που συνδεόταν με τους Ρώσους ναρόντικους, τον περονισμό στην Αργεντινή και τον μουσολινισμό στην Ιταλία του Μεσοπολέμου⁵⁵. Γενικά ο όρος αντιμετωπιζόταν κυρίως ως αρνητικό φαινόμενο και χρησιμοποιούνταν συχνά ως υποτιμητικός χαρακτηρισμός του πολιτικού αντιπάλου. Στη δεκαετία του 1980, ο λαϊκισμός αναδείχθηκε σε κεντρικό ζήτημα της ελληνικής πολιτικής σκηνής, κυρίως λόγω της σύνδεσής του με την πολιτική πρακτική του ΠΑ.ΣΟ.Κ., που προέβαλλε σε όλη τη διάρκεια της διακυβέρνησής του την πολιτική του με έναν έντονα πολωτικό λόγο δομημένο πάνω στην αντίθεση προοδευτικό, φιλολαϊκό ΠΑ.ΣΟ.Κ. - συντηρητική, αντιλαϊκή Νέα Δημοκρατία⁵⁶. Το ΠΑ.ΣΟ.Κ. συχνά χαρακτηρίστηκε ως λαϊκιστικό κόμμα, χαρακτηρισμό που το ίδιο ουδέποτε αποδέχθηκε⁵⁷.

Το ΠΑ.ΣΟ.Κ. ιδρύθηκε στις 3 Σεπτεμβρίου 1974 από τον Ανδρέα Παπανδρέου μέσα σε ένα πολιτικό πλαίσιο που χαρακτηριζόταν από έντονη πολιτικοποίηση των ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων καθώς και την κυριαρχία στον πολιτικό λόγο διαχωριστικής τομής ανάμεσα στους «μη προνομιούχους» ή τον «λαό» και το «κατεστημένο», τους «ολίγους» ή το «κεφάλαιο», καθώς και της αντιπαράθεσης μεταξύ «ελληνικού λαού» και «ξένων κέντρων αποφάσεων». Την περίοδο αυτή ήταν επιπλέον επιτακτική η ανάγκη ανασυγκρότησης των όρων πολιτικής δράσης στο εσωτερικό της χώρας, καθώς και η κατοχύρωση ενός θεσμικού πλουραλισμού, σύμφωνα με τα πρότυπα των φιλελεύθερων πολυκομματικών δημοκρατιών της Δύσης. Οι νέες κοινωνικές ανάγκες,

55 Ηλιάνα Αντωνίου, *Ο λαϊκισμός στη Μεταπολίτευση. Θεωρία και Πράξη*, Διπλωματική εργασία, Θεσσαλονίκη, 2008, σ. 36

56 Στάθης Καλύβας, *ό.π.*, σσ. 213-214.

57 Χρ. Λυριντζής, *Λαϊκισμός: η έννοια και οι πρακτικές*, *ό.π.*, σ. 57

τις οποίες ο κρατικός μηχανισμός αδυνατούσε να καλύψει αποτελεσματικά, σε συνδυασμό με την εμφάνιση του ΠΑ.ΣΟ.Κ., δημιούργησαν ένα νέο πολιτικό τοπίο. Επιπλέον, ο Ανδρέας Παπανδρέου ανταποκρίθηκε στο μεταπολιτευτικό αίτημα για τη δημιουργία ενός μαζικού πολιτικού κόμματος με μια νέα, διαφορετική σχέση προς τον λαό, σε αντιδιαστολή προς τη μετεμφυλιακή ιδεολογία της εθνικοφροσύνης.⁵⁸

Το ΠΑ.ΣΟ.Κ. χρησιμοποίησε τον λαϊκισμό για να δημιουργήσει τη δική του πολιτική ταυτότητα και να κινητοποιήσει το εκλογικό σώμα. Χρησιμοποιώντας τη λαϊκιστική λογική της ισοδυναμίας και καταργώντας τις επιμέρους διαφορές μεταξύ των κοινωνικών ομάδων που θα μπορούσαν να αποτελέσουν την εκλογική του βάση, διχοτόμησε την ελληνική κοινωνία σε προνομιούχους και μη και ταυτίστηκε με τους δεύτερους αντιπαράθετο προς τους προνομιούχους, τους οποίους συνέδεσε με τον καπιταλισμό, τον ιμπεριαλισμό, την ξένη εξάρτηση, τη συντήρηση και τη Δεξιά. Το ΠΑ.ΣΟ.Κ. υποσχέθηκε την ικανοποίηση κάθε είδους αιτήματος προκειμένου να εξουδετερωθεί ο εχθρός που δεν ήταν άλλος από τον αντίπαλο, την «πηγή κάθε προβλήματος».⁵⁹ Η άμεση ανταπόκριση στο κάλεσμα του χαρισματικού ηγέτη κατανοείται αν ληφθεί υπόψη η παρουσία στη μεταδικτατορική Ελλάδα μιας πολυπληθούς μικροαστικής τάξης που ανασφαλής απέναντι στις εσωτερικές και εξωτερικές οικονομικές κρίσεις και τις γενικότερες οικονομικές συνθήκες της εποχής προσδοκούσε προστασία από το ΠΑ.ΣΟ.Κ., το οποίο εγγυούνταν την ικανοποίηση των αιτημάτων και των συμφερόντων κάθε ομάδας που ανήκε στους κόλπους του.

Παράλληλα, το ΠΑ.ΣΟ.Κ. εισήγαγε επιδέξια την έννοια του «λαϊκού ελέγχου», δηλαδή μια ριζοσπαστική αντίληψη για τον ρόλο του λαού, σύμφωνα με την οποία ο τελευταίος όφειλε να παρεμβαίνει ενεργά και να ασκεί έλεγχο σε εκείνους που τον εκπροσωπούσαν. Επιπλέον, παρατηρείται μια διεύρυνση της έννοιας του λαού, ώστε αυτή να ταυτιστεί σταδιακά με μια νέα αντίληψη περί έθνους. Τα συμφέροντα και οι αξίες του λαού και του έθνους παρουσιάζονται πλέον ως αδιαχώριστα και κυρίαρχα⁶⁰.

Ένα ακόμη χαρακτηριστικό του λαϊκισμού του ΠΑ.ΣΟ.Κ. ήταν η αδιαμεσολάβητη σχέση ανάμεσα στον χαρισματικό ηγέτη και τον λαό και ο δευτερεύων ρόλος της κομματικής οργάνωσης. Εξίσου σημαντικό στοιχείο της λαϊκιστικής ρητορικής του υπήρξε ο αντιελιτισμός, δηλαδή η εναντίωση στο πολιτικό και οικονομικό κατεστημένο.

58 Ηλιάνα Αντωνίου, *ό.π.*, σ. 38

59 Χρ. Λυριντζής, *ό.π.*, σ. 59

60 Ηλιάνα Αντωνίου, *ό.π.*, σσ. 44-45

Προκειμένου να εξασφαλίσει την ανταπόκριση του λαού στο κάλεσμά του για απεξάρτηση από τις «προστάτιδες δυνάμεις», ο Ανδρέας Παπανδρέου υιοθέτησε έντονα πολεμική ρητορική. Ο λαϊκισμός του ΠΑ.ΣΟ.Κ., σε συνδυασμό με στοιχεία εθνικιστικής ιδεολογίας, αποτέλεσε σημαντική πηγή πολιτικής ισχύος και αποδείχθηκε ιδιαίτερα αποτελεσματικός στην κινητοποίηση των λαϊκών μαζών, κυρίως των κατώτερων και κοινωνικά ανομοιογενών στρωμάτων. Βασικός στόχος του κόμματος ήταν η οικοδόμηση μιας πολιτείας απαλλαγμένης από ξένες εξαρτήσεις και από την επιρροή της οικονομικής ολιγαρχίας, μιας πολιτείας προσανατολισμένης στην προστασία του έθνους και στην υπηρεσία του λαού.⁶¹

Η επίδραση των εθνικοσοσιαλιστικών του στοιχείων στην ελληνική κοινωνία υπήρξε σύμφωνα με τον Στάθη Καλύβα καθοριστική. Σιγά-σιγά διαμορφώθηκε η αντίληψη ότι οι παροχές του κράτους αποτελούσαν κεκτημένα δικαιώματα και αναφαίρετα προνόμια των πολιτών. Η επίκληση στο συμφέρον του λαού δικαιολογούσε ακόμα και παρεκκλίσεις όπως τη μείωση της άμεσης φορολογίας ενόψει εκλογών. Η ιδεολογία και η εφαρμογή του λαϊκισμού αργότερα υιοθετήθηκε και από τη Νέα Δημοκρατία. Εύκολα ωστόσο γίνεται κατανοητό πως η πρακτική των κρατικών παροχών όταν δε συνδυάζεται με δέσμευση κρατικών εσόδων δεν αποτελεί ένα βιώσιμο μοτίβο⁶².

Την ίδια περίοδο αναπτύχθηκε στους κόλπους του ΠΑ.ΣΟ.Κ., όπως αναφέρθηκε, το φαινόμενο του «αυριανισμού», ενός έντονα λαϊκιστικού ρεύματος που πήρε το όνομά του από την εφημερίδα *Αυριανή*. Το φαινόμενο αυτό αποτέλεσε προοίμιο μιας ευρύτερης ηθικοπολιτικής κρίσης, η οποία κατά την επόμενη τετραετία θα ενταθεί, θα αυτονομηθεί ως πολιτικό πρόβλημα και τελικά θα στραφεί εναντίον του ίδιου του ΠΑ.ΣΟ.Κ.⁶³

2.3. Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1980

Κατά τη μεταπολεμική περίοδο ιστορικές εφημερίδες όπως η *Ακρόπολις*, η *Εστία*, το *Έθνος*, η *Καθημερινή*, η *Απογευματινή*, *Τα Νέα* και *Το Βήμα* συνέχισαν να διαμορφώνουν το δημοσιογραφικό τοπίο, ενώ νέοι τίτλοι, όπως ο *Εθνικός Κήρυξ*, η

⁶¹ Ηλιάνα Αντωνίου, *ό.π.*, σ. 47

⁶² Στάθης Καλύβας, *ό.π.*, σσ. 229-230

⁶³ *Ο.π.*, σ. 269

Ημέρα και ο *Ελεύθερος Κόσμος*, εξέφρασαν κυρίως συντηρητικές και δεξιές πολιτικές τάσεις. Η επιβολή της δικτατορίας των συνταγματαρχών το 1967 επέφερε σημαντικές αλλαγές στον χώρο του Τύπου. Εφημερίδες όπως η *Καθημερινή*, η *Μεσημβρινή*, η *Αυγή* και η *Δημοκρατική Αλλαγή* διέκοψαν την κυκλοφορία τους, ενώ νέες εκδόσεις, όπως η *Νέα Ελλάς* και η *Νέα Πολιτεία*, επιχείρησαν να στηρίζουν ιδεολογικά το καθεστώς. Τον Δεκέμβριο του 1973 το απριλιανό καθεστώς έκλεισε την εφημερίδα *Βραδυνή*. Μετά τη Μεταπολίτευση, οι κυκλοφορίες των εφημερίδων αυξήθηκαν σημαντικά. Ειδικότερα η άνοδος του ΠΑ.ΣΟ.Κ. στην εξουσία επηρέασε καθοριστικά τις πωλήσεις τους, αυξάνοντάς τες αισθητά. Τον Απρίλιο του 1983 εμφανίστηκε μία νέα εφημερίδα, ο *Ελεύθερος Τύπος*.

Τον Μάιο του 1985, πριν τις εκλογές του Ιουνίου, η μέση κυκλοφορία του αθηναϊκού Τύπου έφτασε στο μέγιστο όλων των εποχών (1.326.000 φύλλα ημερησίως). Η κυκλοφορία του επίσης ανέβηκε - όχι όμως στα παραπάνω επίπεδα- κατά τη διεξαγωγή των δημοτικών εκλογών (Οκτώβριος 1986), των πανευρωπαϊκών αγώνων μπάσκετ στην Αθήνα (Ιούνιος 1987), με την αποκάλυψη του σκαδάλου της Τράπεζας Κρήτης σε συνδυασμό με την ασθένεια του πρωθυπουργού (Ιούνιος, 1987) και κατά τις εκλογικές αναμετρήσεις του 1989. Από το 1990 άρχισε να εκδηλώνεται πτωτική τάση που συνεχίστηκε και στα επόμενα χρόνια,⁶⁴ ενώ ο τεχνολογικός εκσυγχρονισμός και η δημιουργία ισχυρών εκδοτικών συγκροτημάτων αναμόρφωναν την αγορά του Τύπου.

Επανερχόμενοι στο θέμα του λαϊκιστικού δημοσιογραφικού λόγου διαπιστώνουμε ότι η λαϊκιστική λογική αναπαράγεται και στον παραταξιακό ελληνικό τύπο της υπό εξέταση περιόδου, σε μεγάλο μέρος του οποίου αποτυπώνονται η πολιτική χρήση του παρελθόντος, η σκανδαλοθηρία, οι θεωρίες συνωμοσίας, ο ρατσισμός, ο εθνικισμός και η ρητορική του μίσους⁶⁵. Ο *Ελεύθερος Τύπος* και η *Αυριανή* προέβαλλαν τον εαυτό τους ως αυθεντικούς εκφραστές της δημοκρατίας και των εθνικών συμφερόντων, παρουσιάζοντας τις εκλογικές αναμετρήσεις ως κρίσιμες για τη «σωτηρία της πατρίδας» και εμφάνιζαν τον πολιτικό αντίπαλο ως υπονομευτή του δημόσιου συμφέροντος, καλλιεργώντας συνωμοσιολογικές αφηγήσεις. Στο πλαίσιο αυτό,

64 Αλέξης Ζαούσης, Κωνσταντίνος Στράτος, *Οι εφημερίδες 1974-1992. Η αθέατη όψη μιας κρίσιμης πορείας*, Γνώση, Αθήνα, 1993, σ. 16-17

65 Στέλιος Τσουκάλης, *Η πολιτική πόλωση της περιόδου 1985 – 1989 μέσα από τον Τύπο*, Διπλωματική Εργασία, σ. 65-6868

αναδείχθηκαν αφηγήσεις περί εσωτερικών εχθρών, ξένων συμφερόντων και οργανωμένων δυνάμεων που απειλούσαν το έθνος. Από την άλλη μεριά, η καταγγελία της διαφθοράς στη δημόσια ζωή εκφράστηκε και από τις δύο εφημερίδες μέσω έντονης σκανδαλολογίας με αναφορές στην προσωπική ζωή των πολιτικών αρχηγών, γεγονός που ενίσχυσε την πολιτική πόλωση⁶⁶.

Όπως υποστηρίζει ο Χρ. Λυριντζής, κατά τη διάρκεια των προεκλογικών περιόδων του Ιουνίου και Οκτωβρίου-Νοεμβρίου 1989, ο τύπος προβάλλει «τη λαϊκιστική λογική που υπεραπλουστεύει τον κοινωνικό και πολιτικό χώρο, προσωποποιεί την πολιτική και ανάγει όλα τα προβλήματα και τις αντιθέσεις σε μια ταυτόσημη αντιπαράθεση Δεξιάς-Αριστεράς, Ανδρέα-Μητσοτάκη, έντιμων και απατεώνων.»⁶⁷ Ο συγγραφέας μέσα από μια σειρά πρωτοσέλιδων τίτλων της *Αυριανής*, της *Επικαιρότητας*, του *Ελεύθερου Τύπου* και της *Απογευματινής* αποφαίνεται ότι το σημαντικό στα δημοσιεύματα των παραπάνω εφημερίδων ήταν ο τρόπος με τον οποίο γραφόταν το περιεχόμενο και η γενική εικόνα που δημιουργούσε: «Πρόκειται για την εικόνα ενός κόσμου διαιρεμένου σε καλούς και κακούς, οι οποίοι ζωγραφίζονται με έντονα χρώματα και αντιστρατεύονται όλα τα μέσα για να νικήσει η εικόνα της αντίθεσης μεταξύ δύο κόσμων, μεταξύ του φωτός και του σκότους. Αυτό ακριβώς, το στοιχείο και η συνακόλουθη υπεραπλούστευση του κοινωνικού και πολιτικού χώρου αναδεικνύει τη λαϊκιστική λογική στον τύπο, ή, με άλλα λόγια, αποκαλύπτει την επιρροή του λαϊκισμού σ' αυτόν.»⁶⁸

66 Ό.π.

67 Χρ. Λυριντζής, *Λαϊκισμός: η έννοια και οι πρακτικές*, ό.π., σ. 60

68 Ό.π., σ. 66

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Η ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ *ΑΥΡΙΑΝΗ*

3.1. Ο «ΑΥΡΙΑΝΙΣΜΟΣ»

Η εφημερίδα *Αυριανή* κυκλοφόρησε για πρώτη φορά τον Απρίλιο του 1980 ως πρωινό ημερήσιο φύλλο του εκδοτικού συγκροτήματος των αδελφών Γιώργου και Μάκης Κουρή, οι οποίοι είχαν ήδη δραστηριοποιηθεί κατά την προηγούμενη δεκαετία στον ευρύτερο χώρο των εκτυπώσεων. Η *Αυριανή* βρέθηκε στο επίκεντρο της δημοσιότητας το καλοκαίρι του 1980, κατά τη διάρκεια της μεγάλης γενικής απεργίας της ΕΣΗΕΑ στον χώρο του Τύπου. Εκμεταλλευόμενη τη συγκεκριμένη συγκυρία, κατόρθωσε να καθιερωθεί ως ένα φθηνό, λαϊκό και ιδιαίτερα επιθετικό ημερήσιο φύλλο. Ο εκδότης της, Γιώργος Κουρής, δεν περιοριζόταν μόνο στη διεύθυνση της εφημερίδας, αλλά επιμελούνταν προσωπικά μεγάλο μέρος της αρθρογραφίας της, διακηρύσσοντας εξ αρχής ότι η *Αυριανή* αποτελούσε εφημερίδα καθαρά υποκειμενικής άποψης, αδιαφορώντας για τις παραδοσιακές αρχές της δημοσιογραφικής αντικειμενικότητας και δεοντολογίας.⁶⁹ Έτσι, η διαφορά της *Αυριανής* από τις υπόλοιπες εφημερίδες δεν περιοριζόταν στην τιμή πωλήσεώς της ή στο γεγονός ότι το συντακτικό και τεχνικό της προσωπικό δεν ανήκε στις επίσημες δημοσιογραφικές και τυπογραφικές ενώσεις, μειώνοντας έτσι το κόστος εκδόσεώς της· το νέο στοιχείο που εισήγαγε η εφημερίδα στον ελληνικό Τύπο ήταν το περιεχόμενο και, κυρίως, το ύφος της. Οι ιδιοκτήτες της Γιώργος και Μάκης Κουρής, ξεκίνησαν ασυνήθιστη επίθεση εναντίον της κυβέρνησης της Νέας Δημοκρατίας αλλά και κατά των άλλων εφημερίδων και εκδοτών, ξεπερνώντας τα μέχρι τότε τηρούμενα όρια δεοντολογίας.⁷⁰ Η *Αυριανή* επικεντρωνόταν σχεδόν αποκλειστικά στο πολιτικό παρασκήνιο, υιοθετώντας επιθετικό και συχνά συκοφαντικό λόγο απέναντι σε πολιτικούς αντιπάλους, δημόσια πρόσωπα και διανοούμενους. Η στενή της σύνδεση με τον Ανδρέα Παπανδρέου και το ΠΑ.ΣΟ.Κ. συνοδεύτηκε από έντονη πολεμική κατά της Δεξιάς και της Αριστεράς, αλλά και από

69 Βασίλης Βαμβακάς & Διονύσης Μαγουλάς, «Αυριανή. Εκλαϊκείωση της επικαιρότητας και εκχυδαϊσμός της πολιτικής», στο Βασίλης Βαμβακάς, Παναγής Παναγιωτόπουλος, *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80, Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2014, σσ. 49-50

70 Αλέξης Ζαούσης, Κωνσταντίνος Στράτος, *Οι εφημερίδες 1974-1992. Η αθέατη όψη μιας κρίσιμης πορείας*, Αθήνα: Γνώση, 1993, σ.

επιθέσεις σε καλλιτέχνες και δημόσια πρόσωπα, όπως ο Μάνος Χατζιδάκις, ο Λάκης Λαζόπουλος και ο Αλέξανδρος Ιόλας. Οι πρακτικές αυτές οδήγησαν τον Γιώργο Κουρή σε πολυάριθμες δικαστικές διαμάχες, χωρίς όμως να περιορίσουν τη δημοφιλία της εφημερίδας⁷¹.

Η αισθητική της —μεγάλο σχήμα, πολυσέλιδο περιεχόμενο, χαμηλής ποιότητας χαρτί και κυριαρχία του κειμένου— ενίσχυε τον καταγγελτικό και σκανδαλοθηρικό χαρακτήρα της. Σε αντίθεση με άλλες εφημερίδες της εποχής, επικεντρωνόταν σχεδόν αποκλειστικά στην εσωτερική πολιτική σκηνή και χρησιμοποιούσε απλή, λαϊκή γλώσσα, γεγονός που την έκανε ιδιαίτερα δημοφιλή στα λαϊκά στρώματα και στους υποστηρικτές του ΠΑ.ΣΟ.Κ..

Η *Αυριανή* αυτοπαρουσιαζόταν ως η «φωνή των αγωνιστών της Αλλαγής» και αντιμετώπιζε τη δημοσιογραφία ως μέσο πολιτικής παρέμβασης και ιδεολογικής καθοδήγησης.⁷² Χαρακτηριστική υπήρξε η στάση της απέναντι στην πιθανή εκλογή του Κωνσταντίνου Καραμανλή στην Προεδρία της Δημοκρατίας το 1985, καθώς και οι συνεχείς επιθέσεις κατά του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη. Μέσα από τη στάση της διαμορφώθηκε ο λεγόμενος «Αυριανισμός», ένα λαϊκιστικό και πολωτικό δημοσιογραφικό πρότυπο που χαρακτηριζόταν από σκανδαλολογία, πολιτικό κυνισμό, αντιδιανοουμενισμό και επιλεκτική ηθικολογία.⁷³

Η εφημερίδα σταδιακά εξελίχθηκε σε σημαντικό παράγοντα διαμόρφωσης της πολιτικής γραμμής και της νοοτροπίας του ΠΑ.ΣΟ.Κ. Η επιρροή της κορυφώθηκε την περίοδο 1988-1989, συμπίπτοντας με την πιο έντονα λαϊκιστική φάση του κόμματος.

Παρά τις έντονες επικρίσεις, η *Αυριανή* επηρέασε βαθιά τον παραταξιακό Τύπο και την πολιτική κουλτούρα της δεκαετίας του 1980. Ωστόσο, η σκανδαλοθηρική και πολωτική δημοσιογραφία που καθιέρωσε συνέβαλε τελικά στην απαξίωση τόσο του πολιτικού λόγου όσο και της δημοσιογραφικής αξιοπιστίας στην Ελλάδα.

71 Βασίλης Βαμβακάς & Διονύσης Μαγουλάς, *ό.π.*, σ. 50

72 Βασίλης Βαμβακάς & Διονύσης Μαγουλάς, *ό.π.*, σ. 51

73 Βασίλης Βαμβακάς & Διονύσης Μαγουλάς, *ό.π.*, σ. 51

3.2. ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ *ΑΥΡΙΑΝΗΣ*

Με βάση τα παραπάνω στοιχεία και τη σχετική βιβλιογραφία μπορούμε να αποδελτιώσουμε τα εξής χαρακτηριστικά της *Αυριανής*:

- Αποτελούσε εφημερίδα καθαρά υποκειμενικής άποψης.
- Αδιαφορούσε για τις παραδοσιακές αρχές της δημοσιογραφικής αντικειμενικότητας και δεοντολογίας.
- Η θεματολογία της επικεντρωνόταν σχεδόν αποκλειστικά στην εσωτερική πολιτική επικαιρότητα και ειδικότερα στο πολιτικό παρασκήνιο.
- Στόχευε στη δημόσια διαπόμπευση πολιτικών και δημοσίων προσώπων τόσο από τη Δεξιά όσο και από την Αριστερά, συχνά με υπερβολικό, επιθετικό ή ακόμη και συκοφαντικό τρόπο, επιδιώκοντας να επιβάλει τη δική της εκδοχή «λαϊκής ηθικής».
- Το κείμενο κυριαρχούσε απόλυτα έναντι της εικόνας, στοιχείο που ενίσχυε τον σκανδαλοθηρικό και καταγγελτικό χαρακτήρα της.
- Το ύφος γραφής και τα εκφραστικά μέσα των συντακτών της διαμόρφωναν ένα έντονα λαϊκό ιδίωμα. Η χρήση της «γλώσσας του δρόμου», τη διαφοροποιούσε αισθητά από υπόλοιπες εφημερίδες της περιόδου.
- Χαρακτηριστικό του λαϊκιστικού ύφους της ήταν και τα συνθήματα που δέσποζαν στα πρωτοσέλιδά της, μέσω των οποίων αυτοχαρακτηριζόταν ως η «δημοκρατικότερη και τιμιότερη εφημερίδα».
- Έδινε ιδιαίτερη έμφαση στις επιστολές αναγνωστών καλλιεργώντας ένα έντονα παραταξιακό και καθοδηγητικό ύφος.
- Το περιεχόμενό της ήταν στενά συνδεδεμένο με τον πολιτικό λόγο του ΠΑ.ΣΟ.Κ., χωρίς ωστόσο να ταυτίζεται πλήρως με αυτόν.
- Η έντονη σκανδαλολογία, ο πολιτικός κυνισμός, ο αντιδιανοουμενισμός και η επιλεκτική ηθικολογία αποτέλεσαν βασικά χαρακτηριστικά αυτού του λόγου.
- Εξέφρασε τον ακραίο πολιτικό φανατισμό και την πόλωση.

3.3. Η ΑΠΗΧΗΣΗ ΤΗΣ *ΑΥΡΙΑΝΗΣ*

Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτουν οι Ζαούσης και Στράτος, από τον Σεπτέμβριο του 1980, όταν καθημερινά η εφημερίδα προέβαλλε την υπόθεση «Λακόστ», τα φύλλα της σχεδόν διπλασιάστηκαν και έφτασαν κατά μέσον όρο τα

83.000 ημερησίως⁷⁴. Η αυτοπροβολή της απέναντι στο αναγνωστικό της κοινό ως η μόνη καταδιωκόμενη από την κυβέρνηση και τη Δικαιοσύνη εφημερίδα αύξησε σημαντικά τη κυκλοφορία της μέχρι τις εκλογές του 1981, στις οποίες για πρώτη φορά ταυτίστηκε με το ΠΑ.ΣΟ.Κ. Χαρακτηριστικός είναι ο πρωτοσέλιδος τίτλος της την επομένη των εκλογών: «Οι αγώνες και οι θυσίες της *Αυριανής* δικαιώθηκαν πανηγυρικά. ΝΙΚΗΣΑΜΕ ΘΡΙΑΜΒΟΣ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ»⁷⁵ και από τότε, παρά τις επικρίσεις της για ορισμένα μέλη της τότε κυβερνήσεως, διατήρησε φανερά στενές σχέσεις με ηγετικά στελέχη του κόμματος. Το δε ΠΑ.ΣΟ.Κ., αν και αρχικά είχε επικρίνει το ύφος της *Αυριανής*, όταν ανήλθε στην εξουσία, άρχισε σταδιακά να το υιοθετεί.

Η πτωτική τάση της κυκλοφορίας της εφημερίδας την πρώτη τετραετία του ΠΑ.ΣΟ.Κ., αντιστράφηκε για πρώτη φορά με τις ευρωεκλογές του 1984 (110.000 φύλλα). Η εφημερίδα πριν από τις βουλευτικές εκλογές, τον Μάιο του 1985, χάρη στα καθημερινά δημοσιεύματα εναντίον του προέδρου της Νέας Δημοκρατίας Κωνσταντίνου Μητσοτάκη με αφορμή τη φωτογραφία από τη γερμανική κατοχή εκτοξεύτηκε στα 240.000 φύλλα ημερησίως, «το ανώτατο δηλαδή επίπεδο οποιασδήποτε άλλης εφημερίδας μετά τη *Βραδυνή* τις πρώτες ημέρες της μεταπολιτεύσεως»⁷⁶.

Κατά τη δεύτερη τετραετία του ΠΑ.ΣΟ.Κ., η *Αυριανή* εμφάνισε σταθερή κυκλοφορία (άνω των 100.000 φύλλων) και καθιερώθηκε μεταξύ των αναγνωστών της ως η «ανεπίσημη» του κόμματος. Τότε ήταν που η γλώσσα και το ύφος της εφημερίδας υιοθετήθηκε ακόμα και από κυβερνητικά στελέχη, με αποτέλεσμα ο όρος «Αυριανισμός» να περιλάβει και πολιτική απόχρωση. Η εφημερίδα παρέμεινε πιστή στο ΠΑ.ΣΟ.Κ. και την περίοδο του σκανδάλου της Τράπεζας Κρήτης, απομένοντας τελικά η μόνη υποστηρίκτριά του μεταξύ των τότε φιλοκυβερνητικών εφημερίδων⁷⁷. Το 1990 η εφημερίδα επανήλθε στα αρχικά επίπεδα των 50.000 φύλλων.

Συνολικά η εφημερίδα βρισκόταν τους περισσότερους μήνες στην πεντάδα των εφημερίδων με τις μεγαλύτερες πωλήσεις στην περιοχή Αθηνών -Πειραιώς. Αν και δεν

74 Αλέξης Ζαούσης, Κωνσταντίνος Στράτος, *Οι εφημερίδες 1974-1992. Η αθέατη όψη μιας κρίσιμης πορείας*, Αθήνα: Γνώση, 1993, σ.

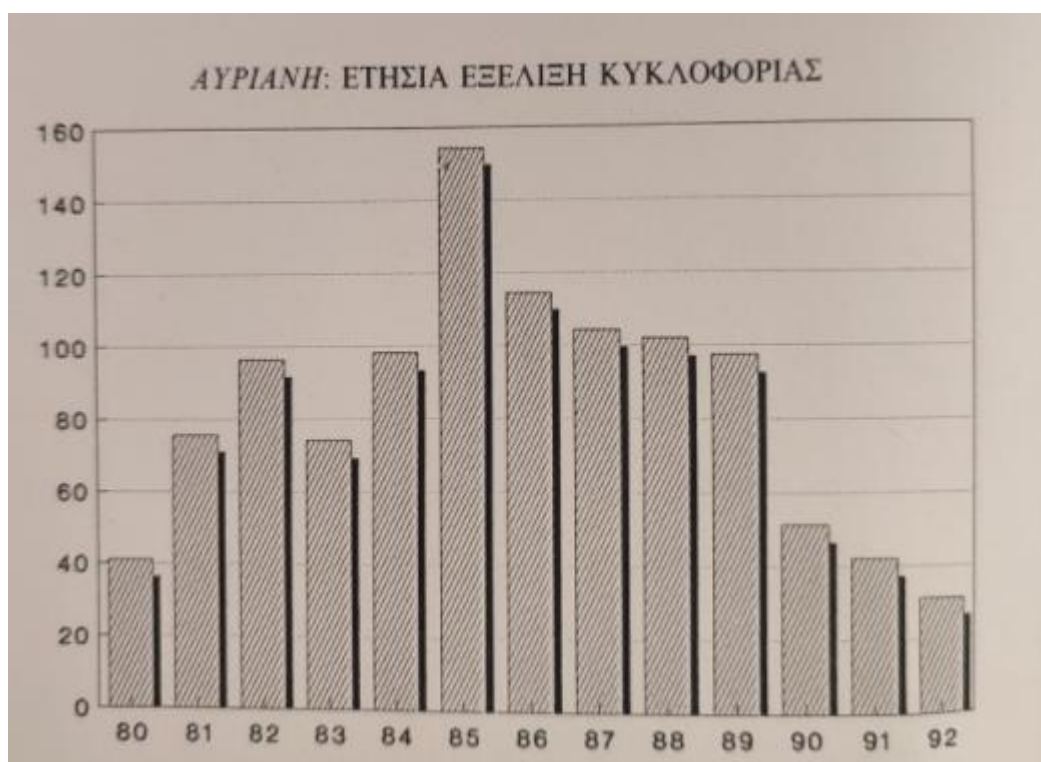
54

75 *Αυριανή*, Χρόνος 2ος, Φύλλο 477, Δευτέρα 19/10/1981

76 *Ο.π.*

77 *Ο.π.*

μπορούμε να προσδιορίσουμε άμεσα τον βαθμό απήχησης της εφημερίδας στο κοινό της, ωστόσο δεν μπορούμε να παραβλέψουμε το γεγονός ότι π.χ. η εφημερίδα τον Ιούνιο του 1985 πούλησε τα περισσότερα φύλλα (93.426) μετά το *Έθνος* (117.460 φύλλα) και *Τα Νέα* (103.926 φύλλα) στην περιοχή Αθηνών -Πειραιώς ή ότι τον Ιούλιο του 1989 πούλησε 67419 φύλλα, τρίτη στην κατάταξη μετά τον *Ελεύθερο Τύπο* (86.563 φύλλα) και *Τα Νέα* (85.965 φύλλα)⁷⁸.

Πηγή: Αλέξης Ζαούσης, Κωνσταντίνος Στράτος, *Οι εφημερίδες 1974-1992. Η αθέατη όψη μιας κρίσιμης πορείας*, Γνώση, Αθήνα, 1993, σ. 55

Στη συνέχεια θα αναλύσουμε άρθρα της *Αυριανής* προκειμένου να αναζητήσουμε συγκεκριμένα στοιχεία λαϊκισμού σε φύλλα της εφημερίδας που κυκλοφόρησαν κατά τη δεκαετία του '80 και να εξαγάγουμε συμπεράσματα χρήσιμα ως προς τα ερευνητικά ερωτήματα της εργασίας μας.

⁷⁸ Βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1, σ. 70

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΑΝΑΛΥΣΗ

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΩΝ ΑΥΡΙΑΝΗΣ

4.1. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Στην εργασία αυτή θα αξιοποιηθούν πρωτοσέλιδοι τίτλοι και άρθρα από φύλλα της εφημερίδας *Αυριανή* από το 1980 έως το 1989 που περιέχονται στο αποθετήριο των ψηφιακών συλλογών της Βουλής. Στο αποθετήριο της Βουλής έχουν ψηφιοποιηθεί φύλλα της εφημερίδας από όλη την περίοδο της κυκλοφορίας της πλην των ετών 1981, 1982 και 1983. Έτσι στην εργασία τα αποσπάσματα από φύλλα αυτής της περιόδου είναι περιορισμένα και προέρχονται από σποραδικές διαδικτυακές πηγές. Η επιλογή του υλικού θα βασιστεί στη θεματολογία που υπαγορεύουν τα ερευνητικά ερωτήματα της εργασίας. Ως εργαλεία ανάλυσης θα χρησιμοποιηθούν τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του λαϊκισμού που διακρίναμε στο θεωρητικό μέρος ως συστατικά στοιχεία μιας διακριτής λαϊκιστικής ταυτότητας, δηλαδή η δαιμονοποίηση του αντιπάλου, η έκκληση στον λαό, η αντισυστημικότητα, η διχοτομική λογική, η εξιδανίκευση του πολιτικού ηγέτη, η διέγερση συναισθημάτων, η συνωμοσιολογία και η απλουστευτική λαϊκιστική λογική. Με βάση τα γνωρίσματα αυτά - και κάποια στενά συνυφασμένα με αυτά - θα επιλεγούν και θα κατηγοριοποιηθούν χαρακτηριστικά αποσπάσματα της εφημερίδας. Θα γίνει προσπάθεια το υλικό να καλύπτει όλο το χρονικό εύρος της δεκαετίας του 1980, ενώ η τελική επιλογή του θα γίνει, επιπλέον, με κριτήρια - πέραν του χρονικού εύρους - τη σαφή αναγνώριση του υπό διερεύνηση λαϊκιστικού στοιχείου και δευτερευόντως της ιστορικής και πολιτικής σημασίας του θέματός του. Λόγω της περιορισμένης έκτασης της εργασίας θα αξιοποιηθεί τελικά το πιο αντιπροσωπευτικό υλικό.

4.2. ΛΑΪΚΙΣΤΙΚΑ ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΥΡΙΑΝΗΣ

4.2.1. ΔΑΙΜΟΝΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΑΝΤΙΠΑΛΟΥ

Χαρακτηριστικό του λαϊκισμού αποτελεί η κατασκευή και ο στιγματισμός ενός επίσημου «εχθρού» με στόχο την έξαψη των μαζών. Η δαιμονοποίηση των αντιπάλων εξάλλου, με στόχο να εκλαμβάνονται αυτοί ως μια διαρκής απειλή, «πουλάει» στον χώρο της μαζικής επικοινωνίας, καθώς ικανοποιεί «αλγολαγνικές» ορμές του όχλου και απελευθερώνει πάθη του και ζωώδη ένστικτά του⁷⁹.

Οι επιθέσεις στο πρόσωπο του Κ. Καραμανλή

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η *Αυριανή* εξαπολύει επίθεση σε πολυάριθμες προσωπικότητες του δημοσίου χώρου. Πρώτος αντίπαλός της αναδεικνύεται ο Κωνσταντίνος Καραμανλής. Από τον πρώτο χρόνο τής εμφάνισής της η εφημερίδα αποδίδει αρνητικά χαρακτηριστικά στο ήθος του και στον τρόπο με τον οποίο ασκεί την εξουσία: «Γνωρίζουμε όλοι τον χαρακτήρα του κ. Καραμανλή. Με την βοήθεια μιας εξαιρετικής εύνοιας της τύχης βρέθηκε για χρόνια επικεφαλής ενός μεγάλου κόμματος. Το πώς βρέθηκε είναι γνωστό. Η ιστορία αρχίζει όταν το παλάτι τον διάλεξε, παραγκωνίζοντας τους κ.κ. Στεφανόπουλο και Κανελλόπουλο. Έκτοτε έχει συνηθίσει να κυβερνά διατάζοντας και έχει συνηθίσει να τον υπακούουν...».⁸⁰ Το απόσπασμα συνδέει τον Κ. Καραμανλή με παρασκηνιακές ενέργειες, αυταρχισμό και κατεστημένες εξουσίες. Επίσης, σε πρωτοσέλιδο άρθρο με τίτλο «*Η ΧΟΥΝΤΑ ΕΣΤΕΛΝΕ ΛΕΦΤΑ ΣΤΟΝ ΚΑΡΑΜΑΝΛΗ*» η εφημερίδα υποστηρίζει ότι «εκατομμύρια δραχμές σε συνάλλαγμα ...είχαν σταλεί από την Ελλάδα στον Καραμανλή κατά την περίοδο της χούντας, η οποία φέρθηκε ΥΠΕΡΠΡΟΝΟΜΙΑΚΑ στον ψευτοεθνάρχη», με το σκεπτικό ότι ο Κ. Καραμανλής είχε κρατήσει άψογη στάση απέναντί της⁸¹. Η εφημερίδα χρησιμοποιεί μια τυπική διαδικασία που ίσχυε για κάθε πολίτη σε ανάλογη περίπτωση για να κατηγορήσει τον Καραμανλή για στενές σχέσεις με τη Χούντα.

79 Παναγιώτης Χ. Θεοδωρακόπουλος, *Προπαγάνδα η ένδοξη*, Αθήνα:Σιδέρης, 2006, σσ. 93 & 95, όπ.αναφ. στο Σπ. Λανδρίτσας, *Το φαινόμενο του «αυριανισμού»: Λαϊκισμός και οι κρίσιμες εκλογές του 1985. Μάρτιος – Ιούνιος 1985*. Διπλωματική εργασία, Θεσσαλονίκη, 2015

80 *Αυριανή*, Χρόνος 1ο, Φύλλο 39, Πέμπτη 08/05/1980, σ.1

81 *Αυριανή*, Χρόνος 6ο, Φύλλο 1566, Παρασκευή 24/05/1985, σ. 1

Χαρακτηριστική είναι η επιλογή του λογότυπου της εφημερίδας αμέσως μετά την αποτυχία εκλογής του Κ. Καραμανλή στην Προεδρία της Δημοκρατίας στις 10 Μαρτίου 1985: «*Η ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΠΟΥ ΓΚΡΕΜΙΣΕ ΤΟΝ ΚΑΡΑΜΑΝΛΙΣΜΟ*». Γενικότερα, μέσα από μια σειρά απαξιωτικών χαρακτηρισμών, όπως «μικρός», «δειλός», «αχάριστος», «αρχομανής», «μοχθηρός», «ψευτοεθνάρχης», η εφημερίδα επιδιώκει να υπονομεύσει την πολιτική και προσωπική του εικόνα. Παράλληλα, τού αποδίδει ευθύνες για κρίσιμα γεγονότα της νεότερης ελληνικής ιστορίας, όπως η άνοδος της δικτατορίας και η δολοφονία του Λαμπράκη. Με αυτόν τον τρόπο συγκροτείται μια συστηματική εκστρατεία αποδόμησης της πολιτικής του προσωπικότητας, η οποία στρέφεται όχι μόνο εναντίον του ίδιου αλλά και του οικογενειακού του περιβάλλοντος⁸².

Οι επιθέσεις στο πρόσωπο του Κ. Μητσοτάκη

Κατεξοχήν δριμεία είναι η κριτική που δέχεται ο Κ. Μητσοτάκης. Οι κατηγορίες συνήθως δεν αποδεικνύονται με ισχυρά στοιχεία· αντιθέτως η εφημερίδα επικαλείται φήμες και αναφέρεται αορίστως σε πληροφοριοδότες.

Την Παρασκευή 31 Αυγούστου του 1984 η εφημερίδα διατείνεται στο πρωτοσέλιδο τίτλο της: «*Η ΧΟΥΝΤΑ ΕΙΝΑΙ ΠΙΣΩ ΑΠΟ ΤΟΝ ΜΗΤΣΟΤΑΚΗ. Σκληρή αναμέτρηση καραμανλισμού-χουντοδεξιάς*»· στο άρθρο που ακολουθεί υποστηρίζεται ότι πίσω από τον Μητσοτάκη βρίσκονται άνθρωποι της χούντας, ξένες μυστικές υπηρεσίες και εκπρόσωποι του μεγάλου κεφαλαίου που αποβλέπουν στην πρωθυπουργοποίησή του «για να ξαναρχίσουν οι ξένοι τις παλιές ατιμίες τους και η πλουτοκρατία να συνεχίσει το φαγοπότι που της κόπηκε τα τελευταία χρόνια». Η εφημερίδα επικαλείται ακόμα φημολογίες περί υπόσχεσης αποφυλάκισης των χουντικών από τον Κ. Μητσοτάκη και χορήγησης αμνηστίας όταν αυτός γίνει πρωθυπουργός. Ως προς τις πηγές της, αναφέρεται σε «καλά πληροφορημένους κύκλους», σε κάποιον «άνθρωπο που της έδωσε αυτή τη συγκλονιστική ομολογουμένως πληροφορία» και σε φήμες.⁸³

Στις 10 Μαΐου 1985, ενώ διεξαγόταν η σκληρή προεκλογική αντιπαράθεση ενόψει των βουλευτικών εκλογών της 2ας Ιουνίου 1985, η κυκλοφορία της *Αυριανής* εκτοξεύτηκε στα 280.000 φύλλα πανελλαδικά από περίπου 154.400 που συνήθως πουλούσε

82 Σπ. Λανδρίτσης, *Το φαινόμενο του «αυριανισμού»*: Λαϊκισμός και οι κρίσιμες εκλογές του 1985. Μάρτιος – Ιούνιος 1985, ό.π., σ. 55

83 *Αυριανή*, Χρόνος 5ο, Φύλλο 1349, Παρασκευή 31/8/1984, σ. 1

καθημερινά. Ο λόγος ήταν ότι η εφημερίδα είχε δημοσιεύσει στο πρωτοσέλιδό της τη γνωστή φωτογραφία που παρουσίαζε τον Μητσοτάκη ως συνεργάτη των Ναζί και η οποία εκ των υστέρων αποδείχθηκε ότι ήταν προϊόν φωτομοντάζ⁸⁴. Μεταξύ άλλων έγραφε η εφημερίδα: «*ΜΕΤΑ το Ράλλη και τον Καραμανλή, η Αυριανή -ο φόβος και ο τρόμος όλων όσων κλέβουν το δημόσιο χρήμα και ΚΟΡΟΙΔΕΥΟΥΝ το Λαό- ΞΗΛΩΝΕΙ, σήμερα, και τον περιβόητο Μητσοτάκη, δημοσιεύοντας μια ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΙΚΗ φωτογραφία- ΝΤΟΚΟΥΜΕΝΤΟ από την οποία αποδεικνύεται ότι ο αρχηγός της συντηρητικής παράταξης είχε -κατά την περίοδο της Κατοχής- ΣΤΕΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ με τους Γερμανούς των «ΕΣ – ΕΣ»!!!⁸⁵*

Στις 15 Μαΐου του 1985 η εφημερίδα δημοσίευσε την είδηση ότι «*την ώρα που ο ελληνικός λαός πέθαινε από την πείνα και οι αγωνιστές της εθνικής αντίστασης πάνω στα βουνά έχυναν το αίμα τους για την πατρίδα, ο Κώστας Μητσοτάκης πήγαινε σαν κύριος στην Τράπεζα της Ελλάδας και εισέπραττε λεφτά από τους ναζίδες... Ο Μητσοτάκης εισέπραξε από τη «Μιλιτέρ Φερμπάτου» 50 εκατομμύρια δραχμές» αλλά σημειώνει ότι «*το ένταλμα που είχε υπογράψει και με το οποίο έχει τσεπώσει τα 50 εκατομμύρια από τη Μιλιτέρ Φερμπάτου ο Μητσοτάκης ΕΙΧΕ ΕΞΑΦΑΝΙΣΤΕΙ.....*»⁸⁶ Οι επιθέσεις εναντίον του Κ. Μητσοτάκη συνεχίστηκαν με το ίδιο μένος και τα επόμενα χρόνια. Ενδεικτικά αναφέρουμε κάποιους πρωτοσέλιδους τίτλους: «*ΝΕΑ ΧΟΥΝΤΑ ΘΑ ΜΑΣ ΦΕΡΕΙ Ο ΜΗΤΣΟΤΑΚΗΣ*»⁸⁷ «*ΠΑΕΙ ΝΑ ΔΙΑΛΥΣΕΙ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ Ο ΜΗΤΣΟΤΑΚΗΣ*»⁸⁸, «*ΠΡΟΔΟΗΣ Ο ΜΗΤΣΟΤΑΚΗΣ*»⁸⁹, «*Ο ΜΗΤΣΟΤΑΚΗΣ ΦΕΡΝΕΙ ΤΟΝ ΒΑΣΙΛΙΑ*»⁹⁰ «*Φήμες ότι υπάρχει φωτογραφία που δείχνει ΜΕ ΣΤΟΛΗ ΤΩΝ ΕΣ-ΕΣ ΤΟΝ ΚΩΣΤΑ ΜΗΤΣΟΤΑΚΗ . 10 δημοσιογράφοι ψάχνουν να τη βρουν*»⁹¹, «*Εξαλλοι οι βουλευτές της Ν.Δ. φωνάζουν: ΠΟΥ ΤΑ ΒΡΙΣΚΕΙΣ ΤΑ ΛΕΦΤΑ ΜΗΤΣΟΤΑΚΗ;*»⁹²*

84 Βασίλης Βαμβακάς-Διονύσης Μαγουλάς, «Αυριανή. Εκλαϊκευση της επικαιρότητας και εκχυδαϊσμός της πολιτικής», ό.π., σ. 51

85 *Αυριανή*, Χρόνος 6ος, Φύλλο 1554, Παρασκευή 10/5/1985, σ. 1

86 *Αυριανή*, Χρόνος 6ος, Φύλλο 1558, Τετάρτη 15/5/1985, σ. 1

87 *Αυριανή*, Χρόνος 9ος, Φύλλο 2629, Πέμπτη 08/12/1988, σ. 1

88 *Αυριανή*, Χρόνος 6ος, Φύλλο 1810, Πέμπτη 13/03/1986, σ. 1

89 *Αυριανή*, Χρόνος 10ος, Φύλλο 2756, Παρασκευή 12/05/1989, σ. 1

90 *Αυριανή*, Χρόνος 10ος, Φύλλο 2834, Σάββατο 12/05/1989, σ. 1

91 *Αυριανή*, Χρόνος 6ος, Φύλλο 1565, Πέμπτη 23/5/1985, σ. 1

92 *Αυριανή*, Χρόνος 7ος, Φύλλο 1920, Σάββατο 26/7/1986, σ. 1

Από τα παραπάνω γίνονται σαφή ο λιβελογραφικός τόνος των κειμένων, οι ανυπόστατες κατηγορίες, η αήθης επίκληση ανύπαρκτων ντοκουμέντων και το χαμηλό επίπεδο λόγου της εφημερίδας. Ο «εχθρός» Κ. Μητσοτάκης δεν παρουσιάζεται ως ένας θεσμικός αντίπαλος αλλά ως προδότης και άκρως επικίνδυνος πολιτικός, όργανο συνωμοσιών που υπηρετούν αντιδημοκρατικά, αντιλαϊκά και ελιτίστικα συμφέροντα.

Επίθεση εναντίον άλλων πολιτικών προσώπων

Αξιοσημείωτος ως προς τις πρακτικές της εφημερίδας είναι ο παρακάτω πρωτοσέλιδος τίτλος της : «*ΜΕ ΦΩΤΙΑ ΚΑΙ ΤΣΕΚΟΥΡΙ ΜΑΣ ΑΠΕΙΛΕΙ Ο ΑΒΕΡΩΦ*».⁹³ Το άρθρο αναφέρεται στη συγκέντρωση του ΠΑ.ΣΟ.Κ. στο κέντρο της Αθήνας το προηγούμενο βράδυ και η μόνη αναφορά στον τίτλο εντοπίζεται σε απόσπασμα από την ομιλία του Α. Παπανδρέου που δείχνει ότι δεν ισχύει η αρχική εντύπωση ότι ο Αβέρωφ απειλεί «με φωτιά και τσεκούρι»: «.. και με υπευθυνότητα πρόσθεσε ότι ο κύριος Αβέρωφ και το κόμμα του ποντάρουν στα παλιά τους όπλα, τη φωτιά και το τσεκούρι»⁹⁴.

Τον Απρίλιο του 1982 η εφημερίδα με τον τίτλο «*Ενώ διερευνούνται, για το σκάνδαλο Λαυρίου οι ποινικές, ΒΕΒΑΙΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΕΥΘΥΝΕΣ ΤΟΥ ΕΒΕΡΤ*» σημειώνει χωρίς συγκεκριμένα αποδεικτικά στοιχεία πως μετά τα στοιχεία που έφερε η ίδια στο φως αποτελεί πεποίθηση πολλών πολιτικών παραγόντων ότι πρέπει να αποδοθούν ευθύνες στον πρώην υπουργό οικονομικών για τον τρόπο που χειρίστηκε το θέμα των εκτάσεων της Γαλλικής Εταιρίας στο Λαύριο⁹⁵.

Μέσον διασυρμού αποτελούν και οι ανώνυμες ή επώνυμες επιστολές που δημοσιεύονται στη στήλη το «Βήμα του λαού» και σε άλλες σελίδες. Οι περισσότερες από αυτές είναι σύμφωνα με τον Άρη Παπάνθιμο⁹⁶ πλαστές, ανώνυμες και γραμμένες στο ίδιο ύφος με αυτό των δημοσιογράφων της εφημερίδας. Ο Φλωράκης και ο Κύρκος, δέχονται συχνά τις βολές των επιστολογράφων. Μία επιστολή, που την υπογράφει «ΕΝΑΣ ΤΙΜΙΟΣ ΑΓΩΝΙΣΤΗΣ», γράφει τα εξής: «.....Γιατί κ. Χαρίλαε, ντρόπιασες το ηρωικό ΚΚΕ, και τους αγωνιστές του, και συμμαχείς με τους δήμιους και τους βασανιστές; Τι ανάγκη σ' έκανε, να ντροπιάσεις το κόμμα σου; Ρώτησες τους αγωνιστές

⁹³ *Αυριανή*, Χρόνος 6ος, Φύλλο 1285, Σάββατο, 16/6/1984, σ. 1

⁹⁴ *Αυριανή*, Χρόνος 6ος, Φύλλο 1285, Σάββατο, 16/6/1984, σ. 1

⁹⁵ *Αυριανή*, Χρόνος 3ος, Φύλλο 635, Τρίτη, 20/4/1982, σ. 1

⁹⁶ Άρης Παπάνθιμος, *Αυριανισμός*, Θεμέλιο, 1989, σσ. 131-133

και πήρες τέτοια απόφαση;..... Θόλωσε το μυαλό σου και θέλεις να ρίξεις το κόμμα σου, τους τιμημένους αγωνιστές, στην αγκαλιά της Δεξιάς. Δεν βρίσκεται ένας αγνός αγωνιστής, να σου ρίξει μια ροχάλα στα μούτρα σου; Αλλά ούτε και αυτή την αξίζεις, αν και χρειάζεται, κι αυτή και κάτι παραπάνω.»⁹⁷

Οι προσωπικές επιθέσεις αφορούν και μια πλειάδα άλλων δημοσίων προσώπων. Με αφορμή την εξαφάνιση περίπου 35.000 τόνων σιταριού από τις αποθήκες της εταιρείας Αλλατίνη που ανήκε στην ΚΥΔΕΠ (Κεντρική Υπηρεσία Διαχείρισης Ελληνικών Προϊόντων) στα μέσα της δεκαετίας του '80, η εφημερίδα βάζει στο στόχαστρό της τον Στέφανο Μάνο, ο οποίος είχε διατελέσει Διευθυντής και Πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου της εταιρείας, αλλά είχε αποχωρήσει από αυτή από το 1977. Παρόλα αυτά η εφημερίδα επανέρχεται συνεχώς στο θέμα με συκοφαντικά άρθρα και τίτλους, όπως τους παρακάτω: «*Άνθρωποι της Αλλατίνης κλέψανε 35.000 τόνους σάρι! Ο ΜΑΝΟΣ ΕΦΑΓΕ 800 ΕΚΑΤΟΜΜΥΡΙΑ!*»⁹⁸, «*ΕΓΙΝΕ Η ΔΙΚΗ ΤΟΥ ΚΛΕΦΤΟΜΑΝΟΥ*»⁹⁹, «*ΕΧΑΣΕ ΤΗΝ ΑΓΩΓΗ Ο ΚΛΕΦΤΟΜΑΝΟΣ*»¹⁰⁰.

Την ίδια αντιμετώπιση έχουν και πολλές άλλες πολιτικές προσωπικότητες: «*ΚΟΙΝΟΣ ΣΥΚΟΦΑΝΤΗΣ ΚΑΙ ΨΕΥΤΗΣ Ο ΤΣΑΤΣΟΣ*»¹⁰¹ γράφει στον πρωτοσέλιδο τίτλο της η εφημερίδα στις 25/02/1984, ενώ τον Οκτώβριο του 1988 με τίτλο «*ΑΥΤΟΙ ΕΙΝΑΙ ΟΙ ΗΘΙΚΟΛΟΓΟΙ ΤΗΣ ΔΕΞΙΑΣ*» μεταξύ άλλων αναφέρει: «*Ο Κων. Τσάτσος ερωτευόταν εικοσάχρονες και τις έδερνε όταν έκανε έρωτα μαζί τους!.. Διαβάστε το ιδιόχειρο γράμμα που χε στείλει το χούφταλο σε μία ερωμένη του λίγο πριν πεθάνει ...*»¹⁰²

Επίθεση σε πρόσωπα του καλλιτεχνικού χώρου

Στο στόχαστρο της *Αυριανής* περιέρχονται και πρόσωπα του καλλιτεχνικού χώρου. Είναι γνωστή η απάντηση της εφημερίδας στην εναντίον της καταγγελία του συνθέτη Μ. Χατζηδάκη κατά τη διάρκεια συναυλίας του στο Καλλιμάρμαρο. Μεταξύ άλλων ο αρθρογράφος Κυριάκος Διακογιάννης γράφει: «*Χθες εμφανίσθηκε ένας χαμερπής*

97 *Αυριανή*, Χρόνος 9ος, Φύλλο 2667, Δευτέρα, 23/1/1989, σ. 9

98 *Αυριανή*, Χρόνος 8ς, Φύλλο 2323, Σάββατο 28/11/1987, σ. 1

99 *Αυριανή*, Χρόνος 8ος, Φύλλο 2359, Πέμπτη 14/1/1988, σ. 1

100 *Αυριανή*, Χρόνος 8ος, Φύλλο 2390, Παρασκευή 19/02/1988, σ. 1

101 *Αυριανή*, Χρόνος 4ος, Φύλλο 1196, Σάββατο 25/2/1984, σ. 1

102 *Αυριανή*, χρόνος 9ος, Φύλλο 2589, Πέμπτη 20/10/1988, σ. 1

ομοφυλόφιλος, να σε αποκαλέσει, φίλε αναγνώστη, φασίστα! Μπροστά σε χιλιάδες ανθρώπους και με μια εμπάθεια που διακρίνει τους παθητικούς ανώμαλους, εδήλωσε ότι η εφημερίδα που διαβάζεις είναι φασιστική και συνεπώς εσύ, ο αναγνώστης, φασίστας. Ποιος έδωσε το δικαίωμα στον απαίσιο εκμαυλιστή νέων, που ακούει στα ονόματα Μάνια, Μανωλία, Μανού Χατζηδού, ποιος επέτρεψε σ' αυτό το απόβρασμα να παίρνει το μικρόφωνο στα χέρια του. Ας προστατεύσουμε τα παιδιά μας από το ηθικό AIDS αυτού του βρωμερού υποκειμένου...».¹⁰³ Η εφημερίδα καταφέρεται και εναντίον του Μίκη Θεοδωράκη. Υπογράφοντας ως «Ένας συγκρατούμενός του» ο κειμενογράφος γράφει: «ΚΑΙ έτσι έγινε πάμπλουτος ο Μίκης Θεοδωράκης και έφαγε και ήπие εις υγείαν των κορόιδων, της πατρίδας και των ιδανικών της Αριστεράς κι έτσι ενέπνευσε με το παράδειγμά του το πνεύμα της κονόμας και του ξεπουλήματος των πάντων στη νεότερη Ελλάδα και δίδαξε τη νεότερη γενιά το πνεύμα του ζαμαφουτισμού και της παλιανθρωπιάς, κι αυτό το πνεύμα καταταλαιπωρεί χρόνια τη χώρα μας.»¹⁰⁴

Επίθεση εναντίον θεσμών

Η εφημερίδα στοχοποιεί και θεσμούς όπως ο κλήρος και οι δικαστές. Ενδεικτικά αναφέρουμε κάποιους πρωτοσέλιδους τίτλους: «Οι «άγιοι» πατέρες «ροκανίζουν» την εκκλησιαστική περιουσία. ΔΕΣΠΟΤΗΣ «ΑΡΠΑΞΕ» ΧΙΛΙΑ ΣΤΡΕΜΜΑΤΑ»¹⁰⁵, «Ο ΛΑΟΣ ΑΠΟΜΟΝΩΣΕ ΤΟΥΣ ΔΕΣΠΟΤΑΔΕΣ»¹⁰⁶ «ΑΓΡΙΟ ΚΛΕΨΙΜΟ ΣΤΙΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΙΣ»¹⁰⁷, «Ξεβρωμίζει την εκκλησία ο Τρίτσης. Ο ΛΑΟΣ ΘΑ ΕΚΛΕΓΕΙ ΤΟΥΣ ΔΕΣΠΟΤΑΔΕΣ!»¹⁰⁸, «ΣΤΟ ΜΕΣΑΙΩΝΑ ΜΑΣ ΓΥΡΙΖΟΥΝ ΟΙ ΔΕΣΠΟΤΑΔΕΣ»¹⁰⁹, «ΜΕΓΑΛΟ ΡΕΖΙΛΙΚΙ ΣΤΟΝ ΑΡΕΙΟ ΠΑΓΟ!»¹¹⁰, «ΜΕΓΑΛΩΣΕ Η ΧΟΥΝΤΑ ΣΤΟΝ ΑΡΕΙΟ ΠΑΓΟ»¹¹¹, «ΠΟΛΛΟΙ ΔΙΚΑΣΤΕΣ ΚΛΕΒΟΥΝΕ ΦΟΡΟΥΣ»¹¹²,

¹⁰³ *Αυριανή*, ΧΡΟΝΟΣ 8ος, Φύλλο 2255, Τετάρτη 09/9/1987, σ. 1

¹⁰⁴ *Αυριανή*, Χρόνος 10ος, Φύλλο 2811, Δευτέρα 17/7/1989, σ. 12

¹⁰⁵ *Αυριανή*, Χρόνος 2ος, Φύλλο 514, Παρασκευή 20/11/1981, σ. 1

¹⁰⁶ *Αυριανή*, Χρόνος 8ος, Φύλλο 2255, Τετάρτη 09/9/1987, σ. 1

¹⁰⁷ *Αυριανή*, Χρόνος 8ος, Φύλλο 2118, Πέμπτη 26/3/1987, σ. 1

¹⁰⁸ *Αυριανή*, Χρόνος 7ος, Φύλλο 2036, Σάββατο 13/12/1986, σ. 1

¹⁰⁹ *Αυριανή*, Χρόνος 8ος, Φύλλο 2238, Πέμπτη 20/8/1987, σ. 1

¹¹⁰ *Αυριανή*, Χρόνος 5ος, Φύλλο 1462, Τετάρτη 16/1/1985, σ. 1

¹¹¹ *Αυριανή*, Χρόνος 5ος, Φύλλο 1432, Παρασκευή 07/12/1984, σ. 1

¹¹² *Αυριανή*, Χρόνος 5ος, Φύλλο 1444, Παρασκευή 21/12/1984, σ. 1

«ΦΑΥΛΟΙ ΕΙΣΑΓΓΕΛΕΙΣ ΕΜΠΟΔΙΖΟΥΝ ΤΗΝ ΚΑΘΑΡΣΗ»¹¹³, «ΝΕΟ ΣΚΑΝΔΑΛΟ ΜΕ ΤΟΥΣ ΔΙΚΑΣΤΕΣ»¹¹⁴.

Παρατηρούμε ότι η εφημερίδα επιτίθεται συστηματικά σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας με προσβλητικούς χαρακτηρισμούς που φτάνουν στα όρια του κιτρινισμού σε πολιτικούς ηγέτες, ανθρώπους του πνεύματος και κοινωνικούς παράγοντες που αντιστρατεύονται το ΠΑ.ΣΟ.Κ. και τον Α. Παπανδρέου. Οι επιθέσεις αυτές δείχνουν να εντάσσονται σε μια ευρύτερη στρατηγική ενός πολέμου λάσπης και ηθικής και πολιτικής απονομιμοποίησης των αντιπάλων, αφού αυτοί απειλούν τον λαό, τη δημοκρατία και την «αλλαγή». Με αυτόν τον τρόπο, η εύλογη αντιπαράθεση για τις πολιτικές θέσεις έχει παραχωρήσει τη θέση της στην ηθική σύγκρουση, στον διχασμό ανάμεσα σε αντίπαλα στρατόπεδα «καλών» και «κακών» και στην πόλωση.

4.2. 2. ΡΑΤΣΙΣΜΟΣ- ΣΟΒΙΝΙΣΜΟΣ - ΑΝΤΙΣΗΜΙΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ

Ρατσισμός-σοβινισμός

Σχετικό με την κατασκευή εχθρών και τη δαιμονοποίησή τους είναι και ένα άλλο χαρακτηριστικό του δημοσιογραφικού λόγου της εφημερίδας, ο φανατικός εθνικισμός-σοβινισμός καθώς και ο έντονος ρατσισμός και αντισημιτισμός, που προκαλούν ή εντείνουν αισθήματα απέχθειας και έχθρας σε βάρος του «διαφορετικού άλλου»¹¹⁵. Εκφράσεις όπως «αραπάδες», «βρωμογερμαναράς», «Τουρκαλάδες» δίνουν το στίγμα του ρατσιστικού της λόγου. Σύμφωνα με την εφημερίδα «*Η χειρότερη ύβρις που μπορεί να ειπωθεί για έναν Έλληνα είναι να του ειπωθεί ότι συγγενεύει - και μάλιστα από σπορά... μ' ένα βάρβαρο νταβατζή Τούρκο.*»¹¹⁶ Σε άλλο σημείο διαβάζουμε: «*Δυστυχώς για την Ελλάδα στις μέρες μας, η Δεξιά απειλεί τα εθνικά μας συμφέροντα....Εδήλωσε ο κ. Μητσοτάκης ότι θα αγωνιστεί για την ένταξη της Τουρκίας στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα [...] Αγνοεί ότι σε ελάχιστα χρόνια μετά την ένταξη της Τουρκίας στην ΕΟΚ για την οποία θα αγωνιστεί, ο κάθε Τούρκος θα έχει δικαίωμα να ανοίγει κατάστημα στην οδό Ερμού, στην οδό Σταδίου [...]; ν' ανοίγει ένα εκπαιδευτήριο διδασχής της τουρκικής γλώσσας οπουδήποτε νομίζει στην Ελλάδα, μέχρις ότου φτάσουμε, αν ο μη γένοιτο,*

113 *Αυριανή*, Χρόνος 6ος, Φύλλο 1798, Πέμπτη 27/2/1986, σ. 1

114 *Αυριανή*, Χρόνος 9ος, Φύλλο 2568, Δευτέρα 26/9/1988, σ. 1

115 Άρης Παπάνθιμος, ό.π., σ. 95.

116 *Αυριανή*, 12/09/1986, ό. αναφ. στο Άρης Παπάνθιμος, *Αυριανισμός*, ό.π., σ. 95.

κυβερνήσει ποτέ η δεξιά, να έχουμε και υποχρεωτικό μάθημα της τουρκικής στα ελληνικά σχολεία[...]. Να γιατί με πάθος φίλοι υποστηρίζω το ΠΑ.ΣΟ.Κ.... Γιατί θέλω να δω την πατρίδα μου ολάκερη, την θέλω δική μου, τη θέλω ελληνική, θέλω να την αφήσω στα παιδιά μου το ίδιο ακέραια καθώς την άφησε σε μένα ο πατέρας μου... δεν αγνοώ πόσο

εθνικά, πόσο λεβέντικα αντιστέκεται και αγωνίζεται για τα εθνικά δίκια αυτή η κυβέρνηση. Κι όσο έτσι φέρεται, ελληνικά, εθνικά, πατριωτικά τόσο θα βροντοφωνάζω στις μυριάδες μου φίλους: *ψηφίστε ΠΑ.ΣΟ.Κ., ΠΑ.ΣΟ.Κ. σημαίνει Ελλάδα!*»¹¹⁷

Είναι εμφανή στο παραπάνω απόσπασμα τα στοιχεία ξενοφοβικού και εθνικιστικού λόγου, η υπερβολή, η δραματοποίηση, η συναισθηματική φόρτιση, η απλοποίηση σύνθετων ζητημάτων, ενώ ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί η ταύτιση του κόμματος με τον λαό και το έθνος.

Αντισημιτικός λόγος

Αλλού η εφημερίδα εκδηλώνει την έχθρα της απέναντι στους Εβραίους. Στις 5/10/1988 μετά την «ανακάλυψη» ότι το σήμα της Ολυμπιάδας της Σεούλ αποτελεί γραμμική παράσταση του αριθμού 666, ο Γαβριήλ Λαμψίδης γράφει:

«...Η ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΗ των γεγονότων και των εξελίξεων.... δείχνει ότι οι ίδιες δυνάμεις, που προκαλούν τις κάθε είδους τρικυμίες πάνω στη γη αυτοί μεθοδεύουν την επιβολή μιας "Ειρήνης" χωρίς Ελευθερία..... Ο Σιωνισμός δυναστεύει την ανθρωπότητα και θέλει να επισημοποιήσει την κυριαρχία του, καθώς θ'ανατέλλει ο νέος αιώνας. Ήδη τα τσιράκια του: σατανάδες, αστρομάντεις, αιρετικοί κάθε κατηγορίας, «ρόταρι», «λάιονς», λάτρεις των αρχαίων ειδώλων και οι εντός των τειχών πεμπτοφαλαγγίτες, εργάζονται εντατικά. Εμείς – οι άλλοι – τι κάνουμε;»¹¹⁸

Σε άλλα σημεία ο «Εβραίοι» παρουσιάζονται ως «εκμεταλλευτές» του λαού ή χαρακτηρίζονται ως οι «σταυρωτές» του Χριστού. Επιπλέον αναδεικνύονται από την εφημερίδα σε θανάσιμο εχθρό που με διαβολικές συνωμοσίες προσπαθεί να κυριαρχήσει στον παγκόσμιο χώρο, ενώ ειδικά στην Ελλάδα ο σιωνισμός και η μασονία υποθάλπονται από τη Νέα Δημοκρατία¹¹⁹: «Αυτή η παράταξη της Νέας Δημοκρατίας, Έλληνα Χριστιανέ, Έλληνα Ορθόδοξε, Έλληνα πολίτη, αύριο ζητάει την ψήφο σου! Αν τη δώσεις νάσαι σίγουρος ότι κάθε εκκλησία στην πατρίδα μας θα γίνει

117 *Αυριανή*, Χρόνος 5ος, Φύλλο 238, Κυριακή 26/5/1985, σ. 3. & 6.

118 *Αυριανή*, Χρόνος 9ος, Φύλλο 2576, Τετάρτη, 5/10/1988, σ. 1.

119 Σπυρίδων Λανδρίτσας, *ό.π.*, σσ. 77-79.

σύντομα Τζαμί και Συναγωγή! Αρνήσου Έλληνα την ψήφο σου στους Αντίχριστους και στους Βέβηλους και ψήφισε πατρίδα, θρησκεία, οικογένεια, Ελλάδα, ψήφισε ΠΑ.ΣΟ.Κ.! Κάτω οι εχθροί της πίστης»¹²⁰.

Γενικότερα η εφημερίδα δε χάνει ευκαιρία να καλλιεργεί αισθήματα έχθρας απέναντι σε «κατώτερους» λαούς. Οι ελληνοτουρκικές διαφορές αποτελούν πρόσφορο έδαφος για να εκδηλωθεί το ιδιαίτερο μίσος που τρέφει η εφημερίδα εναντίον των Τούρκων.

4.2.3. ΕΚΚΛΗΣΗ ΣΤΟΝ ΛΑΟ

Όπως αναφέρθηκε, βασικά στοιχεία του λαϊκιστικού λόγου αποτελούν αφενός η συχνή επίκληση του ομογενοποιημένου και αδιαίρετου αγνού λαού, ο οποίος παρουσιάζεται ως μια δύναμη αντίπαλη σε μια κατεστημένη εξουσία ή κυρίαρχη ιδεολογία, αφετέρου μια ρητορική δομημένη στους άξονες της μομφής -που συχνά γίνεται πολεμικός λόγος- και του εκθειαςμού.¹²¹ Η ρητορική της μομφής περιέχει τη συχνή επισήμανση των εσωτερικών και εξωτερικών εχθρών του λαού, που αγνοούν ή υπονομεύουν τα συμφέροντά του, των οποίων υπερασπιστής είναι πάντα η εφημερίδα. Έτσι, η *Αυριανή* μοιάζει να γίνεται η «φωνή» του λαού και μέσω των ποικίλων εκκλήσεών της προς τον λαό να υπηρετεί το δικαίωμα της λαϊκής κυριαρχίας. «*ΝΙΚΗ ΤΟΥ ΛΑΟΥ ΟΙ ΥΠΟΧΩΡΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ*»¹²² είναι ο τίτλος πρωτοσέλιδου άρθρου της τον Ιούνιο του 1989 το οποίο αρχίζει έτσι: «*Ο λαός επιβάλλει τη θέλησή του. Η κυβέρνηση υποχωρεί...*». Ταυτόχρονα εμφανίζεται ως εκφραστής των συμφερόντων του λαού: με τον πρωτοσέλιδο τίτλο της 21ης Μαΐου του 1980 η εφημερίδα απαιτεί από την εξουσία να δώσει «*ΦΤΗΝΑ ΦΑΡΜΑΚΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΛΑΟ*», αφού «*Οι τιμές μπορούν να πέσουν 60% αλλά η κυβέρνηση παραμένει δέσμια των μονοπωλίων*».¹²³ Προτείνει μάλιστα μία απλοϊκή λύση, την ίδρυση ελληνικού εργοστασίου, η οποία θεωρεί ότι θα ανακουφίσει τον λαό και θα καταπολεμήσει τα μονοπώλια και τη σήψη του κρατικού μηχανισμού. Σε άλλο απόσπασμα, και αυτό από του πρώτου έτους της κυκλοφορίας της, η εφημερίδα στο όνομα της λαϊκής δικαιοσύνης επικαλείται τον «απλό άνθρωπο του λαού», που απαιτεί διαφάνεια και αποκάλυψη των σκανδάλων, και τον δείχνει να

120 *Αυριανή*, Χρόνος 6ος, Φύλλο 1573, Σάββατο 1/6/1985, σ. 3.

121 Πιερ-Αντριέ Ταργκενφ, *Ο λαϊκισμός και η πολιτική επιστήμη*, ό.π., σσ. 804--805

122 *Αυριανή*, Χρόνος 1ος, Φύλλο 78, Τρίτη 24/6/1980, σ. 1

123 *Αυριανή*, Χρόνος 1ος, Φύλλο 76, Σάββατο 21/6/1980, σ. 1

απαιτεί όχι μόνο την επιλεκτική διερεύνηση των σκανδάλων του ΠΑ.ΣΟ.Κ. αλλά και εκείνων της Νέας Δημοκρατίας, του Καραμανλή και του Ράλλη.¹²⁴

Ο επόμενος τίτλος της παρουσιάζει την εικόνα ενός διαρκώς αδικημένου και οικονομικά επιβαρυνμένου λαού: «*ΠΑΛΙ ΘΑ ΠΛΗΡΩΣΕΙ Ο ΛΑΟΣ. Χουντοωφελημένους ξενοδόχους σχεδιάζει να επιδοτήσει ο ΕΟΤ*» αναφέρει η εφημερίδα σε πρωτοσέλιδό της τον Απρίλιο του επόμενου έτους.¹²⁵ Ταυτόχρονα είναι εμφανής η απλουστευτική λογική αλλά και ο συναισθηματικά φορτισμένος λόγος της εφημερίδας. Ομοίως τον προηγούμενο χρόνο η εφημερίδα έγραφε στο πρωτοσέλιδό της: «*Με τις ναυτιλιακές εταιρίες λαϊκής βάσης που σκάρωσαν... ΦΑΓΑΝΕ ΤΑ ΛΕΦΤΑ ΤΟΥ ΚΟΣΜΑΚΗ*»¹²⁶

Στις 3/6/1983 με τον χαρακτηριστικό τίτλο «*ΓΙΑ ΝΑ ΜΗΝ ΜΠΟΡΟΥΝ ΕΥΚΟΛΑ ΝΑ ΚΑΤΑΡΓΟΥΝ ΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΤΙΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΕΣ ΜΑΣ Ο ΑΝΔΡΕΑΣ ΔΙΝΕΙ ΤΑ ΤΑΝΚΣ ΣΤΟΝ ΛΑΟ*» ο αρθρογράφος εξηγεί ότι «ο ΛΑΟΣ ΜΑΣ» με βαθιά ικανοποίηση δέχθηκε την απόφαση να χειρίζονται τα καινούργια τανκς που από τον ιδρώτα του εργαζομένου αγόρασε η κυβέρνηση, άνθρωποι του λαού, δηλαδή «ΕΘΕΛΟΝΤΕΣ, κληρωτοί.»¹²⁷ Αξιοσημείωτο επίσης είναι το άρθρο του Ντ. Κουτσούμη, σταθερού αρθρογράφου της εφημερίδας, τον Ιανουάριο του 1984, στο οποίο υπονοείται η προσπάθεια σκόπιμης αποσιώπησης των πραγματικών προβλημάτων του λαού, όπως της ακρίβειας, και η υποτίμηση της νόησης του από εκπροσώπους του κατεστημένου, όπως ο αρχιεπίσκοπος, ο πρόεδρος της Δημοκρατίας, ο πρωθυπουργός κ.ά.: «*Ο άνθρωπος του λαού, έβαλε κάτω την πρωτοχρονιάτικη εφημερίδα και διάβασε με προσοχή όλα τα εορταστικά μηνύματα. Και αναρωτιέται ο μεροκαματιάρης, από πού έρχεται το χρήμα αυτό; Πως μπορεί ο γείτονας να κάνει περιουσία να αγοράζει διαμερισμάτια να αλλάζει τη μάρκα του αυτοκινήτου του και αυτός να μην μπορεί να τα φέρει γύρω και να υποφέρει;.....Είναι καιρός να καταλάβουμε ότι ο λαός δεν τρώει πλέον λούπινα. Ο λαός θέλει ν' ακούσει για την ΑΤΑ, για τις αυξήσεις των συντάξεων, για τους φουσκωμένους λογαριασμούς, για τις χιλιάδες των νέων που παίρνουν μέρος σε διαγωνισμούς διεκδικώντας μια θέση από*

124 *Αυριανή*, Χρόνος 1ος, Φύλλο 78, Τρίτη 24/6/1980, σ. 3

125 *Αυριανή*, Χρόνος 3ος, Φύλλο 635, Τρίτη, 20/4/1982, σ. 1

126 *Αυριανή*, Χρόνος 2ος, Φύλλο 539, Σάββατο, 19/12/1981, σ. 1

127 *Αυριανή*, Χρόνος 3ος, Φύλλο 134, Κυριακή 5/6/1983, σ. 1

τις 20 ή 30 διαθέσιμες.»¹²⁸ Στο απόσπασμα αυτό ο λαός παρουσιάζεται ως μια ομοιογενής κοινωνική ομάδα με κοινά προβλήματα. «Ο άνθρωπος του λαού», «ο μεροκαματιάρης» εξυψώνεται ως ηθικά ανώτερος και οι θεσμικές ελίτ παρουσιάζονται ως αποξενωμένες από τα πραγματικά προβλήματα της κοινωνίας. Επιπλέον, η απαξίωση της πολιτικής και της θρησκευτικής ηγεσίας, η έγερση του συναισθήματος της αγανάκτησης για την υποκρισία τους, η δημιουργία οικειότητας μέσω του καθημερινού και δημόσιου λόγου ενισχύουν τον λαϊκιστικό χαρακτήρα του αποσπάσματος.

Σε άλλο φύλλο η εφημερίδα απευθύνεται στον πρωθυπουργό με τόνο οικειότητας εκ μέρους του λαού για να απαιτήσει άμεση αντικατάσταση των αποτυχημένων υπουργών και υψηλά ιστάμενων αλλά πλουσιοπάροχα αμειβομένων στελεχών ανακοινώνοντας στον πρωθυπουργό: «*ΡΙΖΙΚΟ ΑΝΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟ ΑΠΑΙΤΕΙ ΑΝΔΡΕΑ Ο ΛΑΟΣ*». ¹²⁹ Επίσης, την επομένη των εκλογών της 3ης Ιουνίου του 1985 που ανέδειξαν νικητή το ΠΑ.ΣΟ.Κ., ο Κυρ. Διακογιάννης, σταθερός και αυτός αρθρογράφος της εφημερίδας, θριαμβολογώντας για τη νίκη του ΠΑ.ΣΟ.Κ. ταυτίζει τους οπαδούς του με τον λαό και τους δημοκρατικούς πολίτες αντιπαραθέτοντάς τους προς ντόπιους και ξένους τυράννους. Οι ιστορικές μνήμες που επικαλείται προσδίδουν μάλιστα και έναν τόνο δέους στον συναισθηματικά φορτισμένο λόγο του.¹³⁰

Στο ίδιο πνεύμα στις 17/12/1988 η εφημερίδα αναφερόμενη στην επικείμενη ψήφιση του προϋπολογισμού κάνει λόγο για επιχειρούμενη ανατροπή του πρωθυπουργού με τη συνέργεια ντόπιων και ξένων, «*με την ευγενή συμμετοχή της Δεξιάς, του ΚΚΕ και των άλλων αποκομμάτων, μαζί με τις γνωστές «δημοκρατικές» εφημερίδες, ... ΟΜΩΣ, ... Ο ΚΟΣΜΟΣ της δημοκρατικής παράταξης συσπειρώνεται και είναι αποφασισμένος να συντρίψει κάθε νεοαποστάτη.... Η ΟΡΓΗ του λαού δεν θα κατανικηθεί εύκολα.*»¹³¹ Το ίδιο έτος η εφημερίδα καλεί τον λαό να αναλάβει δράση εναντίον των βουλευτών του ΠΑ.ΣΟ.Κ. που προτίθενται να στηρίξουν με την ψήφο τους τον Μητσοτάκη: «*ΟΠΟΙΟΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟΣ ΒΟΥΛΕΥΤΗΣ ΣΤΗΡΙΞΕΙ ΤΟΝ ΜΗΤΣΟΤΑΚΗ ΘΑ*

128 *Αυριανή*, Χρόνος 5ος, Φύλλο 1151, Τρίτη 3/01/1984, σ. 3

129 *Αυριανή*, Χρόνος 5ος, Φύλλο 1360, Τρίτη 13/09/1984, σ. 1

130 *Αυριανή*, Χρόνος 6ος, Φύλλο 1574, Δευτέρα 3/6/1985, σ. 3.

131 *Αυριανή*, ΧΡΟΝΟΣ 9ος, Φύλλο 2637, Σάββατο 17/12/1988, σ. 1

ΕΙΝΑΙ ΠΡΟΔΟΤΗΣ ΤΟΥ ΛΑΟΥ» τονίζει στο πρωτοσέλιδό της.¹³² Διαπιστώνουμε ότι η επίκληση στον λαό αποτελεί βασικό στοιχείο της ρητορικής της εφημερίδας σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας. Ο «λαός» παρουσιάζεται ως ενιαίος, ηθικός και απειλούμενος από ένα μέτωπο εχθρών που το συγκροτούν πολιτικοί αντίπαλοι, οικονομικές ελίτ και ξένα κέντρα που αντιστρατεύονται τη δημοκρατία και την κοινωνική δικαιοσύνη.

4.2.4. ΑΝΤΙΣΥΣΤΗΜΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΑΝΤΙΕΛΙΤΙΣΜΟΣ

Έχει ήδη αναφερθεί ότι η λαϊκιστική έκκληση οργανώνεται γύρω από την επίκριση και τον αποκλεισμό των ελίτ, ενώ ταυτόχρονα προβάλλει τον λαό ως ενιαία οντότητα. Διαπιστώσαμε επίσης ότι το πολιτικό κατεστημένο της «αντιδημοκρατικής» δεξιάς κατέχει κεντρική θέση στις επιθέσεις της εφημερίδας σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας, ενώ σταδιακά η εφημερίδα στρέφει τις βολές της και στην ηγεσία της Αριστεράς. Επιπλέον, μεγαλοεπιχειρηματίες, δικαστές, ο ανώτερος κλήρος, δημοσιογράφοι, εκδότες και εφημερίδες, καλλιτέχνες καταξιωμένοι δέχονται, όπως διαπιστώσαμε, ανηλεή κριτική από την *Αυριανή*. Τα παρακάτω χωρία παράλληλα με άλλα λαϊκιστικά χαρακτηριστικά υπογραμμίζουν τον αντιελιτισμό της εφημερίδας, την εναντίωση δηλαδή στο πολιτικό και οικονομικό κατεστημένο, στις επικρατούσες αξίες, στους διανοούμενους, στους διαμορφωτές γνώμης και στα ΜΜΕ¹³³.

Επίθεση στο πολιτικό και οικονομικό κατεστημένο

Κατ' αρχάς η αντισυστημικότητα που χαρακτηρίζει την εφημερίδα στρέφεται εναντίον του κομματικού και πολιτικού κατεστημένου, το οποίο εμφανίζει ως φορέα συγκάλυψης και διαφθοράς: «Όλοι εμείς οι δημοκρατικοί πολίτες αυτής της χώρας, πρέπει επιτέλους να συνειδητοποιήσουμε ότι η Δεξιά, η ολιγαρχία, η Συντήρηση, η αντίδραση, έχει δύο πρόσωπα! Ένα βαμμένο γαλάζιο με παραλλαγές προς το σκούρο μέχρι μαύρο κι ένα ροζ, με ανταύγειες από ΚΚΕ (εσ.) και ΕΑΡ μέχρι κόκκινο βαθύ Συνασπιστικό! Όταν κάποτε έγραφα “τι Μητσοτάκης τι Φλωράκης” κάποιοι με ειρωνεύοντο. Σήμερα δεν τους ανταποδίδω την ειρωνεία, αλλά προσθέτω «τι

132 *Αυριανή*, Χρόνος 10ος, Φύλλο 2789, Τρίτη 20/06/1989, σ. 1

133 Ηλιάνα Αντωνίου, ό.π., σ. 15

Μητσοτάκης, τι Φλωράκης, τι Κύρκος, τι Θεοδωράκης»! Και καλώ κάθε δημοκρατικό πολίτη να σκεφθεί. ...»¹³⁴ Σε άλλο άρθρο διαβάζουμε τα εξής: «Έως τώρα, λέγαμε ότι μισό αιώνα δύο χιλιάδες οικογένειες βύζαιναν την Ελλάδα [...] Και αυτές τις δύο χιλιάδες οικογένειες των πλουτοκρατών τις προστάτεψε η Δεξιά σαν τα μάτια της τα δύο [...] Σπονδυλική στήλη λοιπόν της Ελλάδας δεν ήταν ο λαός. Ήταν οι Φιξ και οι Σκαλιστήρηδες και οι Λάτσηδες και οι Νιάρχοι».¹³⁵

Στα παραπάνω αποσπάσματα η εφημερίδα καταγγέλλει ένα ενιαίο πολιτικοοικονομικού κατεστημένο όψεις του οποίου αποτελούν η Δεξιά, διάφορες δυνάμεις της Αριστεράς και η οικονομική ολιγαρχία που νέμεται τον πλούτο και προστατεύεται από τη Δεξιά. Οι ιδεολογικές διαφορές μεταξύ των πολιτικών δυνάμεων ακυρώνονται, καθώς όλες εντάσσονται στο ίδιο αντιλαϊκό μέτωπο. Τελικά κυρίαρχο είναι το δίπολο λαός-κατεστημένο, που χαρακτηρίζει τη λαϊκιστική αντισυστημική ρητορική.

Στον παρακάτω τίτλο, με τον οποίο οι κρατικοί αξιωματούχοι χαρακτηρίζονται συλλήβδην «ανίκανοι», διακρίνεται η συνωμοσιολογική αντίληψη και ο αντιελιτίστικη απαξίωση των θεσμών: «Στα χέρια ανίκανων ή ύποπτων στοιχείων τα μυστικά του κράτους. ΓΕΜΙΣΕ Ο ΤΟΠΟΣ ΑΠΟ ΧΑΦΙΕΔΕΣ».¹³⁶ Επιπλέον, η αναφορά σε κρατικά μυστικά που βρίσκονται σε ακατάλληλα χέρια παρουσιάζει μια κατάσταση γενικευμένης απειλής, που μέσω της υπερβολής, της γενίκευσης και των συναισθηματικά φορτισμένων λέξεων καλλιεργεί φόβο και ανασφάλεια. Χαρακτηριστικό τέλος είναι και το μότο της εφημερίδας με το οποίο αυτοχαρακτηριζόταν ως «*Η εφημερίδα που εξευτέλισε μια κυβέρνηση και γκρέμισε ένα σάπιο καθεστώς πενήντα χρόνων*».

Επίθεση στο δημοσιογραφικό κατεστημένο

Στόχο της *Αυριανής* αποτελούν επίσης εφημερίδες και δημοσιογράφοι-εκδότες τους οποίους θεωρεί όργανα της Δεξιάς. Η εφημερίδα *Αυγή* π.χ. αποτελεί κατά την εφημερίδα όργανο του Καραμανλή και της Δεξιάς: «*ΑΝΑΔΗΜΟΣΙΕΥΟΥΜΕ, λοιπόν, σήμερα το χθεσινό σχόλιο της ... «Αυγούλας», που, τα τελευταία χρόνια, ΝΤΡΟΠΙΑΣΕ*

¹³⁴ *Αυριανή*, Χρόνος 9ος, Φύλλο 441, Κυριακή, 2/7/1989, σ.3

¹³⁵ *Αυριανή*, Χρόνος 6ος, Φύλλο 1563, Τρίτη 21/5/1985, σ. 3.

¹³⁶ *Αυριανή*, Χρόνος 3ος, Φύλλο 129, Κυριακή 17/4/1983, σ. 1.

την παλιά, όμορφη, γεμάτη αγώνες ιστορία της, συμβιβάστηκε με τον Καραμανλισμό, και «έγλειφε» καθημερινά τα σκαρπίνια του Καραμανλή [...] Ακόμα είναι και ΥΠΕΥΘΥΝΗ για τη ΔΙΑΣΠΑΣΗ του κομμουνιστικού κόμματος.»¹³⁷

Στο στόχαστρο της εφημερίδας βρίσκεται και η Ελ. Βλάχου, εκδότρια της *Καθημερινής* και άλλων εφημερίδων, όπως και ο δημοσιογράφος Χρ. Πασαλάρης: «ΤΗΝ ... «έτσουζε» την «κυρία Βλάχου»- τη γνωστή φιλενάδα της Φρειδερίκης που, μαζί της, ανέβαζε και κατέβαζε υπουργούς και κυβερνήσεις- αυτό που γράψαμε στον Ανδρέα, προχθές [...] Γι' αυτό, μας ονομάζει η ... μπαμπόγρια ... «φυλλάδα» [...]

ΑΛΛΑ τι να πει κανείς για την Βλάχου και την εφημερίδα της που είναι υπεύθυνη για όλες τις ΣΥΜΦΟΡΕΣ που έχουν βρει τα τελευταία χρόνια το λαό μας;»¹³⁸

«...Ο Χρήστος Πασαλάρης, ... Ο διευθυντής των τριών πιο ΒΡΩΜΙΚΩΝ εφημερίδων της χώρας- που έχουν ταΐσει τον Ελληνικό Λαό με ... τόνους από ψευτιές, τσόντες, πορνογραφήματα και κάθε είδους εγκληματικές πράξεις- να μιλάει για δημοσιογραφικό ήθος και δημοκρατική συνέπεια»¹³⁹

Από τα παραπάνω αποσπάσματα αλλά και από πολλά άλλα αποσπάσματα της εφημερίδας διαπιστώνουμε ότι η κεντρική διαίρεση του λαϊκισμού «αγνός λαός- διεφθαρμένο κατεστημένο» που απλοποιεί τις πολιτικές συγκρούσεις και διχάζει την κοινωνία σε «εμάς» και «αυτούς» αποτελεί βασική αντίληψη του «αυριανισμού»

3. 2. 5. ΔΙΧΟΤΟΜΙΚΗ ΛΟΓΙΚΗ

Στενά συνδεδεμένη με τα παραπάνω γνωρίσματα του λαϊκισμού είναι η διχοτομική αντίληψη του κόσμου, ο οποίος χωρίζεται χωρίς ενδιάμεσες καταστάσεις σε αντίπαλα στρατόπεδα «καλών» και «κακών». Τον ένα πόλο των μανιχαϊστικών διπόλων τον αποτελεί ο λαός. Η δεξιά, η οικονομική ολιγαρχία, οι ξένοι, η συμμαχία αριστεράς-δεξιάς, όλοι οι ψεύτες συνιστούν τον άλλο πόλο και απαρτίζουν τους εχθρούς του λαού, στους οποίους η εφημερίδα σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 αποδίδει μiasματικά χαρακτηριστικά.

Συχνά στον αρνητικό πόλο εμφανίζονται ως εχθροί του ελληνικού λαού οι ξένοι. Η εφημερίδα γράφει σχετικά: «Από τότε που απελευθερωθήκαμε, δεν κάνουν τίποτε άλλο

137 *Αυριανή*, Χρόνος 5ος, Φύλλο 1516, Πέμπτη 21/3/1985, σ. 8.

138 *Αυριανή*, Χρόνος 6ος, Φύλλο 1530, Μ. Δευτέρα 8/4/1985, σ. 10.

139 *Αυριανή*, Χρόνος 6ος, Φύλλο 1536, Τετάρτη 17/4/1985, σ. 1

από το να μας ΠΙΝΟΥΝ το αίμα και να μας ΠΡΟΔΙΔΟΥΝ σε κάθε δύσκολη στιγμή. ΑΚΟΜΑ και αυτοί που καμιά φορά μας παριστάνουν τους «φίλους» και κορδώνονται πως μας παίρνουν το μέρος το κάνουν για να μας ΚΟΡΟΪΔΕΨΟΥΝ και να μας πουλήσουν ΒΟΜΒΕΣ, ΚΑΝΟΝΙΑ, ΑΕΡΟΠΛΑΝΑ ...»¹⁴⁰ Ο μεγαλύτερος όμως εχθρός της *Αυριανής* είναι όπως φάνηκε από τα παραπάνω η Δεξιά. Το παρακάτω παράδειγμα της πολεμικής ρητορικής της προέρχεται από το πρωτοσέλιδο άρθρο της εφημερίδας την ημέρα των εκλογών της 2ας Ιουνίου 1985. Σε αυτό ο αρθρογράφος αντιπαραθέτει τη δημοκρατική παράταξη στην οποία «ΠΡΩΤΟΠΟΡΟΙ - όπως πάντα - ... είναι, πάλι, οι αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης, οι ανένταχτοι αριστεροί και χιλιάδες κομμουνιστές, που έχουν χορτάσει στην ζωή τους από ξύλο και ταπεινώσεις και έχουν «φάει» τη φυλακή και τις εξορίες με τη σέσουλα» στον «ΔΡΑΚΟΥΛΑ ΤΗΣ ΔΕΞΙΑΣ» και καλεί τους δημοκρατικούς πολίτες να μην αφήσουν να επιστρέψει το «σκοτάδι»: «ΤΑ ΑΣΤΕΙΑ ΤΕΛΕΙΩΣΑΝ! Οι δημοκρατικοί πολίτες, μπροστά στην απειλή να κερδίσει τις εκλογές ο Μητσοτάκης και να ξαναρχίσει πάλι το ξύλο, τα φακελώματα και τα ξερονήσια, άφησαν στην άκρη τις προσωπικές πικρίες και προτιμήσεις και από νωρίς το πρωί που άνοιξαν οι κάλπες, ψηφίζουν τον Αντρέα ως ΜΟΝΑΔΙΚΗ λύση, που υπάρχει αυτή τη στιγμή στη Χώρα και εγγυάται ότι ο τόπος δεν θα ξαναγυρίσει στο σκοτεινό πρόσφατο παρελθόν, το οποίο, όλοι μας-άλλος πιο λίγο και άλλος πιο πολύ- τόχουμε ζήσει.»¹⁴¹ Αξίζει εδώ να αναφέρουμε τον τίτλο του πρωτοσέλιδου: «Έλληνα Δημοκράτη, τιμώρησε σήμερα τους Κύρκο, Φλωράκη και Μητσοτάκη ΨΗΦΙΣΕ ΕΛΛΑΔΑ ΨΗΦΙΣΕ ΑΝΔΡΕΑ τον μόνο που μπορεί να εξασφαλίσει την ησυχία και την προκοπή του τόπου». Η εφημερίδα απευθύνεται στον δημοκρατικό πολίτη και τον καλεί να καταψηφίσει τους εχθρούς του λαού και να επιλέξει τον Ανδρέα που παρουσιάζεται ως σωτήρας και ταυτόσημος με την Ελλάδα.

Σε άλλο κλίμα, η ανακοίνωση από τον Πρωθυπουργό Α. Παπανδρέου στις 11 Οκτώβρη 1985 της δεύτερης μέσα σε δύο χρόνια υποτίμησης της δραχμής κατά 15% και η παρουσίαση πακέτου οικονομικών μέτρων στο πλαίσιο του νέου προγράμματος σταθερότητας προκάλεσε κύμα μεγάλων απεργιακών κινητοποιήσεων. Μία από αυτές εκδηλώθηκε τον Νοέμβριο του 1985. Η *Αυριανή* αντιπαραθέτει με μανιχαϊστική λογική

140 *Αυριανή*, Χρόνος 5ος, Φύλλο 1151, Τρίτη 3/01/1984, σ. 1

141 *Αυριανή*, Χρόνος 5ος, Φύλλο 238, Κυριακή 2/6/ 1985, σ. 1

τον λαό και την κυβέρνηση προς τις συνεργαζόμενες *Αριστερά* και *Δεξιά* που συνυφαίνουν αντιλαϊκά ύποπτα σχέδια και ανακοινώνει με πηχυαίους τίτλους ότι η «*Η ΑΠΕΡΓΙΑ ΑΠΕΤΥΧΕ*». ¹⁴² Το ίδιο γεγονός η κεντρικά εφημερίδα *ΤΑ ΝΕΑ* το περιγράφει με τον πρωτοσέλιδο τίτλο «*Πέτυχε στους περισσότερους κλάδους η απεργία*» ¹⁴³, ενώ το *ΕΘΝΟΣ* προσπαθώντας να κρατήσει ουδέτερη θέση δηλώνει στον κεντρικό του τίτλο: «*Απήργησαν 20% λέει η κυβέρνηση 80% λένε οι εργαζόμενοι*» ¹⁴⁴. Η δε *ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ* αναφέρει: «*Ισχυρό κλονισμό δέχθηκε η κυβέρνηση με την απεργία.*» ¹⁴⁵ Γίνεται φανερό όχι μόνο το ότι η *Αυριανή* υποβαθμίζει παραπλανητικά την απήχηση της απεργίας αλλά και ότι παρουσιάζει τον κοινωνικό και πολιτικό χώρο μέσα από την απλοϊκή κεντρική σύγκρουση «*λαός/κυβέρνηση – Αριστερά/Δεξιά*» στην οποία η ηθική υπεροχή αποδίδεται στον λαό που υποστηρίζει την κυβέρνηση και στην ίδια την κυβέρνηση.

Στο ίδιο πλαίσιο επίσης αξίζει να αναφέρουμε το άρθρο του Κ. Διακογιάννη στις 7/12/1988: «*Η ΛΕΥΚΗ ψήφος, αγαπητοί αναγνώστες, πιστώνεται στη μερίδα της δεξιάς παράταξης. Οι δικοί μας, οι αριστεροί - ρομαντικοί αιθεροβάμονες - εύκολα απογοητεύονται, όταν οι θεωρίες, οι ιδεολογίες κατεβαίνουν κάτω και γίνονται πολιτική πράξη. ...ΕΙΝΑΙ πολύ πιο εύκολο να διορθώσουμε τα λάθη, όσο μεγάλα κι αν είναι ετούτα με την κυβέρνηση της Αλλαγής, παρά να έρθει και πάλι στη... βασιλεία της η «αμαρτωλή» Δεξιά. Τούτο δεν θα σταματήσουμε να το λέμε...*» ¹⁴⁶ Από τη μια οι δημοκράτες αριστεροί που διακρίνονται για τον ιδεαλισμό και τον ρομαντισμό τους, στους οποίους ανήκει και ο δημοσιογράφος και τους οποίους προφανώς εκφράζει η *Αυριανή* από την άλλη η αμαρτωλή, συντηρητική και μη δημοκρατική δεξιά που παραπέμπει σε βασιλεία.

Συχνή είναι και η διαίρεση του κόσμου σε ανέντιμους μεγαλοεπιχειρηματίες που ζουν πλουσιοπάροχα ξεφεύγοντας από τη δικαιοσύνη και απλούς πολίτες που αγωνίζονται για την επιβίωσή τους: «*Στο λαό προκαλεί αλγεινή εντύπωση η κυβερνητική ανεκτικότης προς τους μεγάλους λωποδύτες! Είπαμε, δεν είναι μόνον ο Ανδρεάδης και οι*

¹⁴² *Αυριανή*, Χρονος 6ος, Φύλλο 1713, Παρασκευή 15 Νοεμβρίου 1985, σ. 1

¹⁴³ *ΤΑ ΝΕΑ*, Φύλλο 12346, Παρασκευή, 15/11/1985, σ. 1.

¹⁴⁴ *ΕΘΝΟΣ*, Φύλλο 1259, Παρασκευή, 15/11/1985, σ. 1

¹⁴⁵ *Η_ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, Φύλλο 20102_1, Παρασκευή 15/11/1985, σ. 1

¹⁴⁶ *Αυριανή*, Χρονος 9ος Φύλλο 2628 Τετάρτη 7 Δεκεμβρίου 1988, σ.3

Τσάτσοι. Ξεπερνούν τους διακόσιους οι αρχιπατεώνες. ...Ο λαός ... ούτε ανέχεται ούτε συγχωρεί.... Συνεννοηθήκαμε κύριοι της κυβέρνησης; Ταχύρρυθμο χέρι σ' όλους τους αρχιληστές. Σε όλους »¹⁴⁷ Για το ίδιο διχαστικό σχήμα λαού-ατιμώρητων μεγαλοεπιχειρηματιών ο αρθρογράφος Ντ. Κουτσούμης γράφει: «Απεναντίας είδαμε άλλα πράγματα: παραπεμφθήκανε μεγάλοι και τρανοί κύριοι των σαλονιών και των υπουργικών προθαλάμων της Ν.Δ. και αφού πήραν αναβολή σε αναβολή, τελικά βγήκαν λευκές περιστερές....Ο μεσαίος Έλληνας, ο εργαζόμενος, ο βιοπαλαιστής, ο μισθωτός, διαβάξει στις εφημερίδες κάθε μέρα τα σκάνδαλα αυτά των εκατομμυρίων και κάθεσαι διστακτικός: μα πού είναι αυτό που φοβερίζει ο κ. πρωθυπουργός;».¹⁴⁸

Παρατηρούμε ότι ο κοινωνικός και πολιτικός χώρος διαιρείται σε αντίπαλα σχήματα, όπως λαός-ξένοι, δημοκρατικοί και ιδεαλιστές αριστεροί – αμαρτωλή Δεξιά, Κυβέρνηση ΠΑ.ΣΟ.Κ./λαός - συνεργαζόμενες Αριστερά και Δεξιά, προνομιούχοι μεγαλοεπιχειρηματίες – μέσος Έλληνας. Στο πλαίσιο αυτό, ο λαός εμφανίζεται κάθε φορά ως αδικημένος και ηθικά ανώτερος, ενώ οι αντίπαλοι παρουσιάζονται ως ανέντιμοι και υπονομευτές του λαϊκού συμφέροντος.

4. 2. 6. ΧΑΡΙΣΜΑΤΙΚΟΣ ΗΓΕΤΗΣ

Ο λαϊκιστής ηγέτης καλλιεργεί μια εικόνα άμεσης σχέσης με τον λαό, παρουσιάζεται ως αδιάφθορος και απορρίπτει τους συμβιβασμούς. Τα χαρακτηριστικά αυτά δημιουργούν μια ιδιαίτερα ισχυρή σχέση ανάμεσα στον ηγέτη και τους οπαδούς του, βασισμένη στην αφοσίωση και την ταύτιση. Συχνά εμφανίζεται με σωτηριολογικά χαρακτηριστικά και εξαιρετικές ικανότητες ¹⁴⁹. Αυτό το πρότυπο ηγέτη ενσαρκώνει κατά την *Αυριανή* και ο Α. Παπανδρέου. Στο παρακάτω άρθρο του Κυρ. Διακογιάννη ο ηγέτης του ΠΑ.ΣΟ.Κ. εμφανίζεται ως ο μεσσίας, που μεταλαμπαδεύει το φως και εκφράζει το όραμα του λαού. Έχει να αντιπαλέψει τις δυνάμεις της δεξιάς που συνδέονται με τον φασισμό και την υποτέλεια και εξυφαίνουν δόλια σχέδια για να του αφαιρέσουν την εξουσία: «*ΤΟΝ Ανδρέα Παπανδρέου τον μαχαιρώνουν πισώπλατα, όχι γιατί τον μισούν σε επίπεδο προσωπικό, όχι επειδή εξοστράκισε τη Δεξιά και τη*

147 *Αυριανή*, Χρόνος 6ος, Φύλλο 1630, Πέμπτη 8/08/1985, σ. 3

148 *Αυριανή*, Χρόνος 8ος, Φύλλο 2153, Σάββατο 9 Μαΐου 1987, σ. 3

149 Ηλιάνα Αντωνίου, *Ο λαϊκισμός στη Μεταπολίτευση. Θεωρία και Πράξη*, ό.π., σσ. 12-13.

δουλοφροσύνη της, τον χτυπάνε, γιατί έφερε φως, γιατί αυτό το φως δεν επιτρέπει να πλησιάσουν, να τραφούν, να πιουν άλλο αίμα, να επιζήσουν, οι βρικόλακες της εξάρτησης, οι Δράκουλες της υποτέλειας....Τον μαχαιρώνουν, τον Ανδρέα Παπανδρέου, γιατί κρατάει αναμμένο το δαυλό, τον χτυπάνε, γιατί τον άναψε, γιατί μεταλαμπάδευσε το φως και σ' άλλα χέρια. ... Να, αυτόν τον τρέμουν, γιατί κανένας δεν είναι άξιος να τον τρομάξει...Πλησιάζει, τελικά, η μέρα της κρίσης. Τον Ιούνη, ο λαός θα δώσει την απάντησή του στο φασισμό.»¹⁵⁰

Αξίζει επιπλέον να προσέξουμε την άμεση σχέση ηγέτη και οπαδών: «Οι αποφάσεις του Ανδρέα πρέπει να εφαρμόζονται αμέσως και από όλους, χωρίς τις γνωστές ανόητες συζητήσεις [...] ΕΝΑΣ ΕΙΝΑΙ Ο ΑΡΧΗΓΟΣ τις απόψεις του οποίου πρέπει ΟΛΟΙ να τις ακολουθούν χωρίς κουβέντα...»¹⁵¹ Η μοναδικότητα του Α. Παπανδρέου προβάλλεται και στο παρακάτω απόσπασμα: «...ΓΙΑ καθίστε λοιπόν, κάτω κι αφήστε τις εξυπνάδες, γιατί πρέπει να σας πούμε πως χωρίς τον Ανδρέα, ΔΕΝ ΦΤΟΥΡΑΕΙ ΚΑΝΕΝΑΣ σας.....Και, μην ξεχνάτε, πως ο κόσμος που ψηφίζει το ΠΑ.ΣΟ.Κ. το ψηφίζει ΜΟΝΟ για τον Ανδρέα..... Μόλις φύγει ο Ανδρέας από το προσκήνιο το ΠΑ.ΣΟ.Κ. θα διαλυθεί....»¹⁵² Έναν τέτοιο ηγέτη κατά την εφημερίδα δε θα πρέπει να τον αμφισβητεί κανείς: «...προχθές, κάποιος κύριος Οικονόμου που «εξελέγη» τις προάλλες μέλος του Εκτελεστικού Γραφείου του ΠΑ.ΣΟ.Κ. από μια πεθαμένη εδώ και χρόνια «Κεντρική Επιτροπή» και τον οποίο είναι ζήτημα αν τον γνωρίζει ο... θυρωρός της πολυκατοικίας που κάθεται, και βγήκε και δήλωσε από ένα ραδιοσταθμό «πως υπάρχει θέμα για το πώς πρέπει να λειτουργεί ο Ανδρέας Παπανδρέου, σε ποια πλαίσια και με ποιες αρμοδιότητες(!)...Το ΠΑ.ΣΟ.Κ., κύριε Οικονόμου... ΑΝΗΚΕΙ ολόκληρο στον Ανδρέα, ή μάλλον ΟΛΟ το ΠΑ.ΣΟ.Κ. είναι ο Ανδρέας Παπανδρέου. Αυτό πρέπει ΟΛΟΙ οι πονηροί να το χωνέψετε και να το βάλετε καλά μες στο κεφάλι σας.»¹⁵³

150 *Αυριανή*, Χρόνος 10ος, Φύλλο 2117, Δευτέρα 27/3/1989, σ. 3

151 *Αυριανή*, Χρόνος 19ος, Φύλλο 2829, Δευτέρα, 7/8/1989, σ. 1.

152 *Αυριανή*, Χρόνος 19ος, Φύλλο 447, Κυριακή, 13/8/1989, σ. 1 και 8.

153 *Αυριανή*, Χρόνος 9ος, Φύλλο 447, Κυριακή, 13/8/1989, σσ. 1 και 8.

153 *Αυριανή*, Χρόνος 9ος, Φύλλο 2839, Πέμπτη, 17/8/1989, σ. 12.

Διαπιστώνουμε ότι για την εφημερίδα ο Α. Παπανδρέου ενσαρκώνει το πρότυπο του ενός και μοναδικού χαρισματικού ηγέτη στον οποίο χάρη στις αναμφισβήτητες ικανότητές του όλοι θα πρέπει να υποτάσσονται¹⁵⁴.

4.2.7. Ο ΚΕΝΤΡΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ

Τα ανθρώπινα συναισθήματα παίζουν σημαντικό ρόλο στον λαϊκισμό, όπως εξάλλου και στην επικράτηση των λαϊκιστών ηγετών και των καθεστώτων τους¹⁵⁵. Όπως σημειώνει ο Λε Μπον, «επειδή ο όχλος επηρεάζεται μόνο από τα υπερβολικά συναισθήματα, για τούτο ο ρήτορας που επιθυμεί να τον συναρπάσει, πρέπει να χρησιμοποιήσει, ως το σημείο κατάχρησης, βίαια επιχειρήματα. Να υπερβάλλει, να διαβεβαιώνει, να επαναλαμβάνει και να μην επιχειρεί ποτέ να υποδείξει τίποτε με τη λογική»¹⁵⁶.

Σε πολλά άρθρα της *Αυριανής* είναι εμφανής η επιδίωξη να διεγερθούν ο φόβος, η οργή ή η απέχθεια του αναγνώστη. Χαρακτηριστικός είναι ο πρωτοσέλιδος τίτλος της αναφορικά με το ναυάγιο του οχηματαγωγού «Χρυσή Αυγή» τον Φεβρουάριο του 1983: «*Η Κοινή Γνώμη και οι συγγενείς των θυμάτων του ναυαγίου απαιτούν: «ΣΤΗΣΤΕ ΣΤΟΝ ΤΟΙΧΟ ΤΟΥΣ ΥΠΕΥΘΥΝΟΥΣ»*».¹⁵⁷ Με τον τίτλο αυτόν και το κείμενο που ακολουθεί η εφημερίδα χρησιμοποιεί την τραγωδία για να διατυπώσει το συναισθηματικά φορτισμένο αίτημα της άμεσης και εξωθεσμικής τιμωρίας, αυτοπαρουσιαζόμενη ως εκπρόσωπος της κοινής γνώμης και των θυμάτων.

Σε άλλο πρωτοσέλιδό της δεσπόζει ο τίτλος «*ΠΡΟΔΟΣΙΑ ΤΟΥ ΜΗΤΣΟΤΑΚΗ*» κάτω από τον μικρότερο τίτλο «*Θέλει τους Τούρκους στην ΕΟΚ!!!*» Και ο αρθρογράφος συνεχίζει κινδυνολογώντας βάσει απλοϊκών επιχειρημάτων: «*Σαν σύγχρονος εφιάλτης ανοίγει την πόρτα στους εχθρούς μας*». «*Την Τουρκία θέλει να βάλει στην ΕΟΚ ο αρχιποστάτης Μητσοτάκης ΕΝΑ ΤΕΤΟΙΟ ΕΝΔΕΧΟΜΕΝΟ, να γίνει δηλαδή μέλος*

154 Άρης Παπάνθιος, *Αυριανισμός. Το σημερινό πρόσωπο του φασισμού*, Αθήνα:Θεμέλιο, 1989, σ. 62-63

155 Kar, S.M. (2024). Populism and People's Sentiments. In: Chennattuserry, J.C., Deshpande, M., Hong, P. (eds) *Encyclopedia of New Populism and Responses in the 21st Century*. Singapore:Springer, https://doi.org/10.1007/978-981-99-7802-1_190

156 Ορέστης Δ. Κουρέλης, *Η ψυχολογία των όχλων*, Θεσσαλονίκη:Παρατηρητής, 2004, σ. 109

157 *Αυριανή*, Χρόνος 3ος, Φύλλο 893, Παρασκευή, 25/2/1983, σ. 1

της ΕΟΚ η Τουρκία, θα αποτελέσει ΣΥΜΦΟΡΑ για τη χώρα μας, γιατί βάσει του κοινοτικού δικαίου που επιτρέπει την ελεύθερη διακίνηση πολιτών, ΜΙΛΙΟΥΝΙΑ θα κατακλύσουν την Ελλάδα για δουλειά· έτσι σε σύντομο χρονικό διάστημα οι Τούρκοι στην Ελλάδα θα είναι περισσότεροι από τους Έλληνες και μέσα σε λίγα χρόνια θα μας έχουν καταπιεί και μάλιστα με ειρηνικότατο τρόπο»¹⁵⁸

Σε άλλο φύλλο αναγράφεται: «Αν δεν μας δώσουν αυτά που ζητάμε (με μικρά και πεζά γράμματα) ΦΕΥΓΟΥΜΕ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΟΚ (κεφαλαία και μεγάλα)». Στη συνέχεια ο αρθρογράφος εικάζει πως στη διάσκεψη κορυφής του Μαρτίου το νόημα αυτών που θα πει ο Α. Παπανδρέου θα είναι «ή μας δίνετε αμέσως τώρα αυτά που ζητάμε ή αναθεωρούμε τη σχέση μας και τότε θα γνωρίσετε το άλλο ελληνικό πρόσωπο, που ίσως σε κάποια πτυχή υποκρύπτει και την απειλή της αποχωρήσεως από την Κοινότητα»¹⁵⁹. Η αποχώρηση από την ΕΟΚ προβάλλει στο πρωτοσέλιδο ως τετελεσμένο γεγονός, που ευλόγως προκαλεί έκπληξη και αναλόγως ανησυχία ή ενθουσιασμό, τη στιγμή που διαβάζοντας κάποιος τα συμφραζόμενα αντιλαμβάνεται ότι η είδηση αυτή αποτελεί εικασία του αρθρογράφου.

Αλλού ο αρθρογράφος Κυριάκος Διακογιάννης αναφερόμενος σε δημοσιεύματα εφημερίδων της Ν.Δ. πως «με πραξικόπημα νομιμοποιήθηκαν 23.500 προσλήψεις!» προσπερνά τις κατηγορίες περί πραξικοπηματικού διορισμού και συνάγει αυθαίρετα συμπεράσματα που με δραματοποιημένο λόγο εγείρουν την ανασφάλεια και τον φόβο ότι οι υπάλληλοι που διορίστηκαν επί ΠΑ.ΣΟ.Κ. θα εκδιωχθούν σε περίπτωση που θα αναλάβει την εξουσία η Ν.Δ.¹⁶⁰

Χαρακτηριστικά παραδείγματα της πρόκλησης φόβου για την επάνοδο της Δεξιάς είναι και τα παρακάτω χωρία: «ΣΚΕΨΟΥ ΦΙΛΕ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΗ ΤΙ ΕΧΕΙΣ ΤΡΑΒΗΣΕΙ ΩΣ ΤΩΡΑ. Ψήφισε τον Ανδρέα για να μην έχεις πάλι από την Δευτέρα μπλεξίματα με τραμπούκους και Ασφάλεια [...] ΚΑΛΟΥΜΕ τους κομμουνιστές του Κύρκου και του Φλωράκη, και τους λέμε να ΨΗΦΙΣΟΥΝ τον ΑΝΔΡΕΑ, γιατί, διαφορετικά, ΚΙΝΔΥΝΕΥΟΥΝ από τη Δευτέρα να δουν [...] τους τραμπούκους του Μητσοτάκη και τους

158 *Αυριανή*, Χρόνος 5ος, Φύλλο 1397, Παρασκευή, 26/10/1984, σ. 1

159 *Αυριανή*, Χρόνος 4ος, Φύλλο 1201, Παρασκευή 2 /3/1984, σ.1

160 *Αυριανή*, Χρόνος 8ος, Φύλλο 2204, Δευτέρα 13/7/1987, σ. 3.

ρουφιάνους της Ασφάλειας, και να ξαναρχίσουν το ΞΥΛΟ, οι ΕΞΟΡΙΕΣ και τα ΦΑΚΕΛΩΜΑΤΑ [...]»¹⁶¹ και την επόμενη ημέρα: «Ο Φλωράκης δεν φοβάται, γιατί είναι βουλευτής. Εσένα αγνέ Κομμουνιστή, ποιος θα σε προστατέψει αν ξαναγυρίσει η Δεξιά με τους τραμπούκους της;»¹⁶²

Αλλού ο αρθρογράφος Ντ. Κουτσούμης διεγείρει στον αναγνώστη το αίσθημα αδικίας σε βάρος του, της αγανάκτησης και της οργής εναντίον της δικαιοσύνης αλλά και των οικονομικά ισχυρών « Ανδρεάδηδες, Τσάτσοι, Σκαλιστήρες βγαίνουν πάντοτε λάδι, οι μεγάλες υποθέσεις εκατομμυρίων συνδυάζονται με το όνομά τους, αλλά ποτέ δεν ορθώθηκε γι' αυτούς η απειλή του Κορυδαλλού, όπως υπάρχει για τον απλό πολίτη που χρωστά κάποια πρόστιμα από ακάλυπτες επιταγές, που Κύριος οίδε κάτω από ποιες σκληρές ανάγκες έδωσε ένας μικρέμπορος.....Ας βρεθεί επιτέλους κάποιος ν' ακούσει και τη φωνή των μικρών».¹⁶³

Συνολικά, το συναίσθημα αποτελεί βασικό στοιχείο του λαϊκιστικού λόγου της *Αυριανής* όπως και κάθε λαϊκιστικού λόγου, καθώς εκτός των άλλων ο λαϊκισμός στηρίζεται και στη διέγερση συναισθημάτων που κινητοποιούν τον λαό, ενισχύουν την πόλωση και νομιμοποιούν την επιθετική ρητορική εναντίον των αντιπάλων.

4.2. 8. ΣΥΝΩΜΟΣΙΟΛΟΓΙΑ

Στη διάρκεια της υπό εξέταση δεκαετίας πλεονάζουν οι αναφορές σε συνωμοσίες και μυστικά σχέδια που αποκαλύπτει η εφημερίδα χάρη σε ανώνυμους αλλά έγκυρους, όπως ισχυρίζεται, πληροφοριοδότες. Κατά την εφημερίδα, άνθρωποι της χούντας, ξένες μυστικές υπηρεσίες και εκπρόσωποι του μεγάλου κεφαλαίου βρίσκονται πίσω από τον Μητσοτάκη κατά τις εσωκομματικές εκλογές της Νέας Δημοκρατίας της 1η Σεπτεμβρίου 1984 και στοχεύουν στην ανάδειξή του σε αρχηγό της Δεξιάς αποσκοπώντας στη μελλοντική πρωθυπουργοποίησή του, ώστε να ικανοποιήσουν τα συμφέροντά τους.¹⁶⁴ Δύο μήνες μετά η εφημερίδα ανακοινώνει ότι ο Μητσοτάκης θέλει να βάλει την Τουρκία στην ΕΟΚ «άγνωστο ποιανού τις εντολές εκτελώντας και τίνος παιχνίδι παίζοντας».¹⁶⁵ Αλλού υποστηρίζει ότι ο Μητσοτάκης έχει προωθήσει σχέδιο

161 *Αυριανή*, Χρόνος 6ος, Φύλλο 1573, Σάββατο 1/6/1985, σ. 1 & 6.

162 *Αυριανή*, Χρόνος 6ος, Φύλλο 1574, Κυριακή 2/6/1985, σ. 1.

163 *Αυριανή*, Χρόνος 9ος, Φύλλο 2622, Τρίτη 27/8/1988

164 *Αυριανή*, Χρόνος 5ος, Φύλλο 1349, Παρασκευή 31 Αυγούστου 1984, σ.1

165 *Αυριανή*, Χρόνος 5ος, Φύλλο 11397, Παρασκευή, 26/10/1984, σ. 1

με στόχο το σαμποτάρισμα και τη χρεωκοπία των Συνεταιρισμών με αποτέλεσμα «να τρίβουν τα χέρια τους οι μεσάζοντες και οι νονοί που...εκμεταλλεύονται για ένα κομμάτι ψωμί τον μόχθο και τον ιδρώτα του αγρότη».¹⁶⁶

Μια σειρά από πρωτοσέλιδους τίτλους καταδεικνύουν επίσης τη ροπής της εφημερίδας προς την αποκάλυψη συνωμοσιών και μυστικών σχεδίων: «Μυστική συμφωνία των Ραλλικών σύμφωνα με πληροφορία πρώην υπουργού της Ν. Δ., για να υπερφαλαγγίσουν τον Αβέρωφ»¹⁶⁷, «Συνωμοσία της Ν.Δ. με βουλευτές του ΠΑ.ΣΟ.Κ. για να ρίξουν τον Ανδρέα»¹⁶⁸, «Συνωμοσία των πολυεθνικών που απαιτούν να μην τους γίνει φορολογικός έλεγχος και να κουκουλωθούν οι κλεψιές τους»¹⁶⁹, « Νέο σχήμα προωθεί η Δεξιά σε συνεργασία με ξένους»¹⁷⁰ «Σατανικό σχέδιο του Καραμανλή ώστε να υπονομεύσει τον Μητσοτάκη και να ανοίξει το δρόμο στον Έμπερτ»¹⁷¹, «Μυστικές επαφές Αρναούτη με ανθρώπους της Ν.Δ., ώστε ο Μητσοτάκης να φέρει πίσω τον βασιλιά»¹⁷², «ΒΡΕΘΗΚΕ ΣΤΟ ΓΡΑΦΕΙΟ ΜΥΣΤΙΚΟΣΥΜΒΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΜΗΤΣΟΤΑΚΗ ΕΓΓΡΑΦΟ ΒΟΜΒΑ. Αποκαλύπτει πώς σχεδιάζει η Δεξιά να φέρει πίσω τον τ. βασιλιά»¹⁷³, «Μυστική συμφωνία της Ν.Δ. με οπαδούς του Παπαδόπουλου για αποφυλάκιση των χουντικών»¹⁷⁴, «Παγίδα του Καραμανλή στο ΠΑ.ΣΟ.Κ.». Σχετικά με το τελευταίο η εφημερίδα αναφέρει: «Όλες οι πολιτικές εξελίξεις – σε όσο βαθμό, φυσικά, μπορούν να επηρεασθούν – έχουν σχεδιασθεί κατά τέτοιο τρόπο ώστε εκείνος που ουσιαστικά θα κυβερνά να είναι ο σημερινός Πρόεδρος της Δημοκρατίας.»¹⁷⁵

Ακόμα και η υπόθεση των υποκλοπών του ΟΤΕ αποτελεί κατά την εφημερίδα «ΣΚΕΥΩΡΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ» των πολιτικών της αντιπάλων που την υπονόμευσαν παρασκηνακά και όχι θεσμικό ή πολιτικό σκάνδαλο που απαιτεί διερεύνηση και για το οποίο έχει ευθύνες η κυβέρνηση.¹⁷⁶

166 *Αυριανή*, Χρόνος 6ος, Φύλλο 1759, Δευτέρα, 13/01/1986, σ.1

167 *Αυριανή*, Χρόνος 1ος, Φύλλο 55, Τετάρτη, 28/5/1980, σ. 1

168 *Αυριανή*, Χρόνος 5ος, Φύλλο 1421, Σάββατο 24 /11/ 1984 σ. 1

169 *Αυριανή*, Χρόνος 6ος, Φύλλο 1705, Τετάρτη 6/11/1985, σ. 1

170 *Αυριανή*, Χρόνος 3ος, Φύλλο 129, Κυριακή 17/4/1983, σ. 1.

171 *Αυριανή*, Χρόνος 6ος, Φύλλο 1656, Δευτέρα, 9/9/1985, σ. 1

172 *Αυριανή*, Χρόνος 6ος, Φύλλο 1568, Δευτέρα, 27/5/1985, σ. 1

173 *Αυριανή*, Χρόνος 9ος, Φύλλο 2653, Πέμπτη 5 /1/1989, σ.1

174 *Αυριανή*, Χρόνος 5ος, Φύλλο 1460, Δευτέρα, 14/01/1985, σ. 1

175 *Αυριανή*, Χρόνος 5ος, Φύλλο 1463, Πέμπτη, 17/1/1985, σ. 1

176 *Αυριανή*, Χρόνος 8ος, Φύλλο 2282, Παρασκευή, 10/10/1987, σ. 1 και 8

Στο ίδιο πνεύμα, ο Γ. Κοσκωτάς ήταν «*ΟΡΓΑΝΟ ΤΗΣ CIA!*» που «*Μας τον είχαν στείλει για να αποσταθεροποιήσει την πολιτική ζωή της χώρας*». ¹⁷⁷ . Σύμφωνα με την εφημερίδα ο Κοσκωτάς ήταν όργανο ξένων και ντόπιων κέντρων αποφάσεων, ένας εντολοδόχος με αποστολή την ανασυγκρότηση της Δεξιάς και την υπονόμηση του ΠΑ.ΣΟ.Κ...». ¹⁷⁸ Η χώρα πλήττεται από ντόπιες και ξένες αντεθνικές δυνάμεις που υπονομεύουν τη ομαλότητα στη χώρα και τις οποίες ο λαός ζητά να τις εξολοθρεύσει, αφού αυτές «*δυναμιτίζουν την γαλήνη του τόπου, υποσκάπτουν το δημοκρατικό πολίτευμα και ετοιμάζουν την επαναφορά του εφιάλη της παλατιανής σαπίλας για να γίνει ξανά η Ελλάδα ο αποικιακός απόπατος της Αγγλίας, τα νησιά μας και η Θράκη ρουμπίνια του Εβρέν όπως έγινε η Μικρασία στο βραχιόλι του Κεμάλ...*» ¹⁷⁹ Σταθερό μοτίβο της εφημερίδας αποτελεί και η ανάδειξη συνωμοσιών εναντίον του Α. Παπανδρέου. Ένας τέτοιος ηγέτης μόνο πισώπλατα θα μπορούσε να τρωθεί από τις δυνάμεις του φασισμού: «*ΤΟΝ Ανδρέα Παπανδρέου τον μαχαιρώνουν πισώπλατα....Το σχέδιο Κοσκωτά, με τα πριόνια και τα τσεκούρια, μπαίνει σ' εφαρμογή! Το όραμα του λαού πρέπει να πεθάνει και να ταφεί μαζί με την Αλλαγή*» ¹⁸⁰

Διαπιστώνουμε ότι η συνωμοσιολογία αποτελεί κεντρικό χαρακτηριστικό του «αυριανισμού», αφού στα περισσότερα άρθρα της εφημερίδας διαφαίνεται ή δηλώνεται ρητά η συνωμοσιολογική διάσταση. Στενή είναι τέλος η σχέση του λαϊκιστικού αυτού γνωρίσματος με τη μανιχαϊστική αντίληψη για τον κόσμο, μια που αυτό βασίζεται στην αντίληψη ότι διάφορα κέντρα εξουσίας μέσω των εκπροσώπων τους υπονομεύουν το λαϊκό συμφέρον.

4.2. 9. ΑΠΛΟΥΣΤΕΥΤΙΚΗ ΛΑΪΚΙΣΤΙΚΗ ΛΟΓΙΚΗ

Πολλά είναι επίσης τα άρθρα που διαπνέονται από απλουστευτική λαϊκιστική λογική, καθώς μετατρέπουν ένα σύνθετο πολιτικό και οικονομικό ζήτημα, που θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο πολιτικής διαφωνίας, σε επίκεντρο σύγκρουσης ανάμεσα στον

177 *Αυριανή*, Χρόνος 9ος, Φύλλο 2620, Σάββατο, 26 /11/1987, σ.1

178 *Αυριανή*, Χρόνος 9ος, φύλλο 2605, Τετάρτη, 9/11/1988,σ.1

179 *Αυριανή*, Χρόνος 8ος, Φύλλο 2380, Δευτέρα 8/2/1988, σ. 3.

180 *Αυριανή*, Χρόνος 10ος, Φύλλο 2717, Δευτέρα, 27/3/1989, σ.3

«λαό» και τις «προδοτικές» ή διεφθαρμένες ελίτ, σε μέσο «ξεπουλήματος» της χώρας στους ξένους και σε προϊόν συνωμοσίας μέσω μιας ρητορικής καταστροφολογίας, έντονης συναισθηματικής φόρτισης και ηθικολογικών χαρακτηρισμών. Παράλληλα, η εφημερίδα υιοθετεί συχνά μια απλουστευτική ερμηνεία σύνθετων κοινωνικοοικονομικών προβλημάτων, αποπροσανατολίζοντας τη σκέψη του αναγνώστη της από την ουσία των ζητημάτων. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα παρακάτω παραδείγματα: «Τους δίνουν με το τσουβάλι άχρηστα πτυχία. ΚΟΡΟΪΔΕΥΟΥΝ ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΜΑΣ»¹⁸¹ συμπεραίνει η εφημερίδα, με αφορμή το γεγονός ότι, από τους 5.500 πτυχιούχους που συμμετείχαν σε διαγωνισμό πρόσληψης στο Υπουργείο Οικονομικών το 1983, μόλις 57 συγκέντρωσαν βαθμολογία ίση ή ανώτερη από τη βάση. Ένα μεμονωμένο στατιστικό αποτέλεσμα γίνεται για την εφημερίδα απόδειξη γενικευμένης εξαπάτησης της νεολαίας. Πρόκειται για απλουστευτική διαπίστωση που με τη συνδρομή του καταγγελτικού και υπερβολικού λόγου της εφημερίδας ενεργοποιεί την αγανάκτηση και παραβλέπει τις ενδεχόμενες σύνθετες αιτίες του φαινομένου.

Χαρακτηριστικό είναι επίσης και το παρακάτω απόσπασμα: «ΕΦΘΟΣΟΝ η κυβέρνηση δεν αποσύρει το προδοτικό νομοσχέδιο για τις παραμεθόριες περιοχές θα είναι η πρώτη που φώναζε «η Ελλάδα στους Έλληνες» για να ξεπουλήσει τελικά τη χώρα στους ξένους. Τούρκους και άλλους! ..θα επιτρέπεται σε κάθε ξένο να αγοράζει ελληνική γη στις πιο επίλεκτες περιοχές της χώρας....οπότε σε ελάχιστο διάστημα, ελάχιστες θα είναι οι τοποθεσίες που θα μπορούν οι κάτοικοι της χώρας, οι γηγενείς να διέλθουν, να παραθερίσουν ή να κατοικήσουν. Αυτό το νομοσχέδιο είναι η εσχάτη προδοσία του εθνικού ξεπουλήματος. ΥΠΑΡΧΕΙ σχέδιο ειρηνικής, αναίμακτης κατοχής της χώρας, εκφυλισμού και εξανδραποδισμού του Ελληνισμού.....ΗΔΗ, ένας Τούρκος «βρετανικής» υπηκοότητας διαπραγματεύεται την αγορά εκτάσεων στην Μυτιλήνη και άλλα νησιά του Αιγαίου, ... Στην Κέρκυρα επίσης οικογένεια των μεγαλοτραπεζιτών Εβραίων Ρότσιλντ έχει αγοράσει σπίτια και εκτάσεις, θ' αρπάζει τελικά ολόκληρο το όμορφο νησί με κάποιους «Ευρωπαίους», που ετοιμάζονται να κατέβουν σαν άλλοι «σταυροφόροι» για να μη αφήσουν τίποτα σε χέρια ελληνικά! Εάν όμως επί των ημερών της (της κυβέρνησης) και με δική της πρωτοβουλία υπερψηφιστεί το προδοτικό

181 *Αυριανή*, Χρόνος4ος, Φύλλο 951, Μ. Πέμπτη 5/5/1983

νομοσχέδιο, θα μείνει στην ιστορία σαν κυβέρνηση εθνικής μειοδοσίας!...».¹⁸² Το νομοσχέδιο δεν εξετάζεται ως σύνθετη πολιτική ρύθμιση, αλλά παρουσιάζεται αποκλειστικά ως “εθνικό ξεπούλημα” από τη κυβέρνηση και ως οργανωμένο σχέδιο εθνικής προδοσίας που θα οδηγήσει σε ξένη κατάκτηση. Με αυτόν τον τρόπο, απλουστεύεται ένα σύνθετο ζήτημα και επιχειρείται να κινητοποιηθεί το αναγνωστικό κοινό μέσω του φόβου ότι απειλείται η εθνική του επιβίωση.

Παρακάτω αποδίδεται η οικονομική δυσχέρεια των πολιτών αποκλειστικά στη δράση ορισμένων οικονομικά ισχυρών: *«Βάλτε λοιπόν, κ. κυβερνώντες χέρι στους μεγαλοαπατεώνες.....Δεν γίνεται ο κ. Φιξ να θέλει ένα εκατομμύριο την ημέρα στην Ελβετία και στο Παρίσι από δικά μου χρήματα κι εμένα να με στέλνετε στο φούρναρη να πληρώνω το ψωμί ογδόντα δραχμές το κιλό. Συνεννοηθήκαμε κύριοι της κυβέρνησης; Ταχυρρυθμο χέρι σ' όλους τους αρχιληστές. Σε όλους »*.¹⁸³ Άλλα δημοσιεύματα¹⁸⁴ συνδέουν την υπόθεση Κοσκωτά με υποτιθέμενες παρεμβάσεις της CIA. Η εφημερίδα καλλιεργεί έτσι την αντίληψη ότι οι πολιτικές εξελίξεις δεν έχουν αυτόνομο χαρακτήρα αλλά είναι αποτέλεσμα μυστικών ενεργειών ξένων κέντρων εξουσίας. Η αντίληψη αυτή ενισχύει τη διάκριση μεταξύ του έθνους και των ξένων δυνάμεων που εμφανίζονται να απειλούν την εθνική κυριαρχία.

Ένα αξιοσημείωτο παράδειγμα επικίνδυνης απλουστευτικής λογικής αποτελεί η περίπτωση του διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος Δ. Χαλικιά¹⁸⁵. Η εφημερίδα αμφισβητεί τα συμπεράσματα της έκθεσης της Τράπεζας της Ελλάδος και θεωρεί ότι ο Διοικητής της, που εκπροσωπεί την τεχνοκρατική ελίτ, υπονομεύει το εθνικό συμφέρον. Στην ουσία παρακάμπτει το περιεχόμενο της έκθεσης και επικεντρώνεται στους «πραγματικούς σκοπούς» που δήθεν κρύβονται πίσω από αυτήν, κατασκευάζοντας έτσι έναν αντίπαλο της κυβέρνησης και του λαού. Ενισχύοντας τον λόγο της με έντονα δραματοποιημένες εκφράσεις, («βάζουν δυναμίτη στα θεμέλια» της οικονομικής πολιτικής) η εφημερίδα καταγγέλλει την υπονόμηση του εθνικού συμφέροντος αντί να προβάλλει την ανάγκη εξυγίανσης της εθνικής οικονομίας.

182 *Αυριανή*, Χρόνος 8ος, Φύλλο 2347, Τρίτη 29 Δεκεμβρίου 1987

183 *Αυριανή*, Χρόνος 6ος, Φύλλο 1630, Πέμπτη 8/08/1985, σ. 3

184 *Αυριανή*, Χρόνος 10ος, Φύλλο 2947, Πέμπτη 28/12/1989, σ. 3· *Αυριανή*, Χρόνος 9ος, Φύλλο 2622, Τρίτη 29/11/1988, σ. 1 και 8

185 *Αυριανή*, Χρόνος 7ος, Φύλλο 1849, Μ. Τετάρτη, 30/04/1986, σ.1

Σε άλλο φύλλο¹⁸⁶ με έντονα δραματική γλώσσα που προκαλεί συναισθήματα φόβου και ανασφάλειας στους αναγνώστες, η εφημερίδα παρουσιάζει την οικονομική πολιτική που έχει επιβληθεί από υπερεθνικούς οργανισμούς, όπως η ΕΟΚ και ο ΟΟΣΑ στην Ελλάδα ως άμεση απειλή για τους αγρότες και τους συνταξιούχους, υπαινίσσεται παρασκηνιακές διαδικασίες και καλλιεργεί δυσπιστία απέναντι στις πολιτικές ελίτ.

Τέλος, στο πρωτοσέλιδο της τής 25ης Μαΐου 1987 διαβάζουμε τον τίτλο: «Μεγάλος ηγέτης ο Ανδρέας, τους έφερε πάλι καπάκι όλους - ΔΗΜΟΨΗΦΙΣΜΑ ΓΙΑ ΤΙΣ ΒΑΣΕΙΣ. Αν οι κύριοι Αμερικανοί δεν θέλουν να πετάξουμε τις βάσεις τους στη θάλασσα να φροντίσουν ΤΩΡΑ να λύσουν το Κυπριακό και να μαζέψουν τους Τουρκολάγνους από το Αιγαίο μας».¹⁸⁷

Ο αρθρογράφος συνδυάζει την εξύμνηση του ηγέτη, τον έντονο αντιαμερικανισμό, τη διχοτόμηση ανάμεσα σε πατριώτες και τις ξένες δυνάμεις και τη χρήση φορτισμένων λέξεων με την επίκληση στη λαϊκή κυριαρχία, αφού με το να προτείνει τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος αναγνωρίζει τον λαό ως τον μόνο αρμόδιο να αποφασίζει.

Γενικότερα, όπως δείχνουν τα παραπάνω αποσπάσματα, ο τρόπος σκέψης των αρθρογράφων της εφημερίδας είναι ρηχός και οι λύσεις που προτείνουν απλοϊκές. Και αυτό είναι λογικό, αφού βασίζονται σε διχοτομική λογική, στη διαστρέβλωση της αλήθειας, στη συνωμοσιολογία και στοχεύουν στη συναισθηματική φόρτιση του αναγνώστη.

186 Αυριανή, χρόνος 10ος, Φύλλο 2948, 29/12/1989, σ.1

187 Αυριανή, χρόνος 8ος, Φύλλο 2166, Δευτέρα 25/05/1987, σ.1 και 8

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από την παραπάνω ανάλυση προκύπτουν χρήσιμα συμπεράσματα σε σχέση με τα ερευνητικά ερωτήματα που τέθηκαν στην παρούσα εργασία και τα οποία διατυπώθηκαν ως εξής:

1. Ποια είναι τα κυριότερα λαϊκιστικά χαρακτηριστικά της εφημερίδας;
2. Πώς λειτούργησαν τα λαϊκιστικά γνωρίσματά της στον πολιτικό λόγο της δεκαετίας του 1980;
3. Ποια η συμβολή της *Αυριανής* στη διαμόρφωση του «αυριανισμού»;
4. Ποια στοιχεία του «αυριανισμού» επιβίωσαν στην ελληνική πολιτική πραγματικότητα και μετά το 1990;

Τα λαϊκιστικά χαρακτηριστικά της εφημερίδας

Από την ανάλυση του δημοσιογραφικού λόγου της *Αυριανής* συνάγεται ότι η εφημερίδα συγκεντρώνει όλα τα βασικά γνωρίσματα του λαϊκισμού που επιλέξαμε να χρησιμοποιήσουμε ως εργαλεία ανάλυσης με βάση την επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας:

- την επίκληση του «λαού»
- τον αντιελιτισμό
- την κατασκευή εχθρών και τη δαιμονοποίησή τους
- την πολεμική ρητορική
- τη διχοτομική αντίληψη της πολιτικής πραγματικότητας
- την κυριαρχία του χαρισματικού ηγέτη
- τη διέγερση συναισθημάτων στους αναγνώστες της
- τη συνωμοσιολογία και, συνακόλουθα, την απλουστευτική ερμηνεία σύνθετων κοινωνικοπολιτικών προβλημάτων, τη διάδοση ανυπόστατων φημών, την αντίληψη ότι ο εσωτερικός εχθρός εξυπηρετεί ξένα συμφέροντα.

Παρακάτω θα συνοψίσουμε τις διαπιστώσεις μας από την αναζήτηση των παραπάνω γνωρισμάτων στα φύλλα της εφημερίδας κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980. Διαπιστώσαμε ότι από την αρχή της δεκαετίας η εφημερίδα κατασκεύαζε επίσημους εχθρούς στους οποίους εξαπέλυε επανειλημμένως δριμύτατη επίθεση. Πολυάριθμες προσωπικότητες του δημοσίου χώρου, όπως ο Κ. Μητσοτάκης, ο Κ. Καραμανλής, ο Ευ. Αβέρωφ, ο Μ. Χατζηδάκης, ο Αλ. Ιόλας, ο Στ. Μάνος, ο Χ. Φλωράκης και ο Λ. Κύρκος, αλλά και θεσμοί όπως το δικαστικό σώμα και ο κλήρος, δημοσιογράφοι, εκδότες, όπως η Ε. Βλάχου και ο Χρ. Πασαλάρης, οικογένειες μεγαλοεπιχειρηματιών, δέχονταν ανηλεείς βολές από την εφημερίδα. Ειδικά στην περίπτωση του Μ. Χατζηδάκη εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι *«η δημοκρατικότερη και τιμιότερη εφημερίδα στον τόπο»*, μια εφημερίδα που αυτοχαρακτηριζόταν ως προοδευτική και αριστερή, παράλληλα με την αντιπάθειά της για την αστική ελίτ των διανοουμένων εξέφραζε άμετρη ομοφοβία.

Μεταξύ των εχθρών της, η «αντιδημοκρατική» Δεξιά με τις «φασιστικές» τακτικές της κατείχε τον πρωταγωνιστικό ρόλο σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας, ενώ σταδιακά η εφημερίδα έστρεψε τις βολές της και στην ηγεσία της Αριστεράς. Όλοι οι παραπάνω «εχθροί του λαού» συνιστούσαν για την εφημερίδα μια κατεστημένη εξουσία και εξέφραζαν μια αντίστοιχη ιδεολογία: τα μiasματικά χαρακτηριστικά που τους απέδιδε συνήθως επανέρχονταν τακτικά σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980.

Απέναντι σε όλους αυτούς έστεκε ως μία δύναμη αντίπαλη ο ομογενοποιημένος και αδιαίρετος, ηθικά ανώτερος λαός. Μέσω μιας ρητορικής δομημένης στους άξονες πολεμικός λόγος εναντίον των εχθρών και εκθeliaσμός του λαού, η *Αυριανή* έμοιαζε να γίνεται η «φωνή» του λαού και μέσω των ποικίλων εκκλήσεων προς αυτόν να υπηρετεί το δικαίωμα της λαϊκής κυριαρχίας. Η μανιχαϊστική λογική της εφημερίδας είναι φανερή. Κοντά στην κεντρική σύγκρουση που διεξαγόταν κατ' αυτήν ανάμεσα στον λαό και τη Δεξιά αναπτύσσονταν και άλλες, όπως η σύγκρουση ανάμεσα σε ανέντιμους μεγαλοεπιχειρηματίες που ζούσαν πλουσιοπάροχα και στον απλό λαό, ανάμεσα στον απλό λαό και στις ξένες δυνάμεις, ανάμεσα στο ΠΑ.ΣΟ.Κ. και τη συμμαχία Δεξιάς-Αριστεράς.

Ειδικότερα ο Α. Παπανδρέου προβαλλόταν από την εφημερίδα ως ένας «μεσσίας» που θα εξέφραζε και θα εκπλήρωνε τις επιθυμίες του λαού. Η χαρισματική ηγεσία του στηριζόταν στις εξαιρετικές ικανότητές του και η σχέση του με τον λαό ήταν άμεση

και αδιαμεσολάβητη. Για την εφημερίδα, το ΠΑ.ΣΟ.Κ. ήταν ο Α. Παπανδρέου και τις απόψεις του έπρεπε όλοι να τις ακολουθούν πιστά: ένας τέτοιος ηγέτης μόνο πισώπλατα θα μπορούσε να τρωθεί από τις δυνάμεις του φασισμού.

Ένα άλλο λαϊκιστικό γνώρισμα που αναγνωρίζεται στο περιεχόμενο της εφημερίδας είναι οι αναφορές σε συνωμοσίες και μυστικά σχέδια που αυτή αποκάλυπτε χάρη σε ανώνυμους αλλά «έγκυρους» πληροφοριοδότες: άνθρωποι της χούντας και ξένες μυστικές υπηρεσίες μεθόδευαν την εκλογή Μητσοτάκη κατά τις εσωκομματικές εκλογές της Νέας Δημοκρατίας της 1η Σεπτεμβρίου 1984, η Δεξιά σχεδίαζε να φέρει πίσω τον τέως βασιλιά, ο Κ. Μητσοτάκης προωθούσε σχέδιο με στόχο το σαμποτάρισμα και τη χρεωκοπία των Συνεταιρισμών, η υπόθεση των υποκλοπών του ΟΤΕ αποτελούσε «ΣΚΕΥΩΡΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ», ο Γ. Κοσκωτάς ήταν «ΟΡΓΑΝΟ ΤΗΣ CIA!», ντόπιες και ξένες αντεθνικές δυνάμεις υπονόμευαν την ομαλότητα στη χώρα και συνωμοτούσαν εναντίον του Α. Παπανδρέου.

Πολλά είναι επίσης τα άρθρα που ερμήνευαν με απλουστευτικό τρόπο σύνθετα κοινωνικοοικονομικά προβλήματα και μετέτρεπαν τα ζητήματα αυτά σε επίκεντρο σύγκρουσης ανάμεσα στον «λαό» και τις διεφθαρμένες ελίτ, με τη συνδρομή ηθικολογικών και συναισθηματικά φορτισμένων χαρακτηρισμών: η οικονομική δυσχέρεια των πολιτών αποδιδόταν αποκλειστικά και αβασάνιστα στη δράση ορισμένων προνομιούχων προσώπων και παραλειπόταν η αναζήτηση ουσιαστικότερων οικονομικών στοιχείων: η πρόταση της εφημερίδας για διεξαγωγή δημοψηφίσματος σχετικά με την παραμονή των βάσεων παρουσίαζε τον λαό ως τον κατεξοχήν αρμόδιο φορέα λήψης αποφάσεων, αλλά αποτελούσε μια εύκολη και παρακινδυνευμένη για τα εθνικά συμφέροντα πρόταση: τα συμπεράσματα της Έκθεσης της Τράπεζας της Ελλάδος με την υπογραφή του διοικητή της, εκπροσώπου της τεχνοκρατικής ελίτ, και η συνακόλουθη ανάγκη εξυγίανσης της εθνικής οικονομίας, άφηναν αδιάφορη την εφημερίδα σε αντίθεση με τους «πραγματικούς σκοπούς» του διοικητή της Τ.Τ.Ε., «ενός αντιπάλου της κυβέρνησης και του λαού». Ομοίως, η εφημερίδα θεωρούσε την οικονομική πολιτική που είχε επιβληθεί από υπερεθνικούς οργανισμούς, όπως η ΕΟΚ και ο ΟΟΣΑ, προϊόν παρασκηνιακών διαδικασιών και άμεση απειλή για τους αγρότες και τους συνταξιούχους, ενώ θα μπορούσε να ασκήσει γόνιμη κριτική σε μια πολιτική

που στόχευε στη στήριξη των γεωργών και τη διασφάλιση της επισιτιστικής ασφάλειας της Ευρώπης. Στα αποσπάσματα τέλος που παραθέσαμε είναι εμφανής η επιδίωξη να διεγερθούν στον αναγνώστη το αίσθημα αδικίας σε βάρος του ή συναισθήματα όπως η αγανάκτηση, η απέχθεια, ανασφάλεια, η οργή και ο φόβος μέσω αυθαίρετων συμπερασμάτων, φορτισμένου και γενικά δραματοποιημένου λόγου με απώτερο ίσως στόχο τη λαϊκιστική κινητοποίηση.

Πώς λειτούργησαν τα λαϊκιστικά γνωρίσματα της εφημερίδας στον πολιτικό λόγο της δεκαετίας του 1980

Η επίδραση της *Αυριανής* στον πολιτικό λόγο της δεκαετίας του 1980 υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική, καθώς η εφημερίδα δεν περιορίστηκε στην παρουσίαση των πολιτικών εξελίξεων, αλλά επιχείρησε να τις επηρεάσει ενεργά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η εκστρατεία της εναντίον της επανεκλογής του Κ. Καραμανλή στην Προεδρία της Δημοκρατίας, στην οποία πρωτοστάτησε με συνεχείς και ιδιαίτερα οξείες επιθέσεις. Η απόφαση του Α. Παπανδρέου να μην υποστηρίξει την ανανέωση της προεδρικής θητείας του Κ. Καραμανλή θεωρήθηκε καταλυτική για την εκλογική νίκη του ΠΑΣΟΚ το 1985¹⁸⁸, ενώ η συμβολή της *Αυριανής* στη διαμόρφωση του κατάλληλου πολιτικού κλίματος γι αυτή την απόφαση υπήρξε καθοριστική¹⁸⁹.

Με επιθετικούς χαρακτηρισμούς, σκανδαλογλία, προσωπικές επιθέσεις και συνωμοσιολογικές ερμηνείες, η εφημερίδα παρουσίαζε τους πολιτικούς αντιπάλους ως εχθρούς του λαού και όργανα ξένων συμφερόντων. Η συνεχής επίκληση του «λαού», του έθνους και της «σωτηρίας της πατρίδας» ενίσχυσε την πολιτική πόλωση και περιόρισε τη δυνατότητα ουσιαστικού διαλόγου. Η παρεμβατική της λειτουργία εκδηλώθηκε επίσης μέσα από τον συστηματικό πόλεμο εναντίον του αρχηγού της Νέας Δημοκρατίας, Κ. Μητσοτάκη, των ηγετικών στελεχών της Αριστεράς το 1989, αλλά και στελεχών του ίδιου του ΠΑΣΟΚ, όταν οι απόψεις τους θεωρούνταν απειλή για την κομματική συνοχή. Η επιρροή της στο εσωτερικό του ΠΑΣΟΚ ενισχύθηκε ακόμη περισσότερο κατά την περίοδο αποκάλυψης του σκανδάλου Κοσκωτά, όταν η *Αυριανή* παρέμεινε η μοναδική εφημερίδα που υποστήριζε τον Α. Παπανδρέου.

¹⁸⁸ Γιάννης Βούλγαρης, ό.π., σ. 264.

¹⁸⁹ Σπ. Λανδριτσής, *Το φαινόμενο της Αυριανής*, ό.π., σ. 95

Όσον αφορά στη λειτουργία των λαϊκιστικών χαρακτηριστικών της *Αυριανής* στον πολιτικό λόγο της δεκαετίας του 1980, αυτή υπήρξε διττή. Αφενός, συσπείρωσε όλον εκείνον τον κόσμο που περιλάμβανε στην έννοια «λαός» και ενίσχυσε τη σχέση του με το ΠΑ.ΣΟ.Κ.¹⁹⁰ αφετέρου, ενίσχυσε την πεποίθησή του ότι αποτελούσε φορέα δημοκρατικότητας και κοινωνικής δικαιοσύνης, νομιμοποιώντας οτιδήποτε εξέφραζε τον λαό και απονομιμοποιώντας τις δυνάμεις που τον επιβουλεύονταν. Ταυτόχρονα μέσω του συνωμοσιολογικού λόγου της διέδωσε έναν στερεοτυπικό και απλοϊκό τρόπο ερμηνείας του πολιτικού γίνεσθαι που αποπροσανατόλιζε τη σκέψη του αναγνώστη και άμβλυνη το πολιτικό του κριτήριο. Χάρη στην υψηλή κυκλοφορία της, το ύφος και η λαϊκιστική της ρητορική διαδόθηκαν ευρύτερα, συμβάλλοντας στη διαμόρφωση ενός περισσότερο συγκρουσιακού, προσωποκεντρικού και συναισθηματικά φορτισμένου δημόσιου λόγου.

Τα παραπάνω εντάχθηκαν και στην πολιτική ρητορεία της εποχής και συνέβαλαν στη διαμόρφωση ενός επιθετικού και διχαστικού τρόπου δημόσιας πολιτικής αντιπαράθεσης καθώς και στην υποκατάσταση του σοβαρού επιχειρήματος από τη συνθηματολογία και τα επιφανειακά - μέχρι και ανορθολογικά- νοήματα. Αξίζει, επίσης, να τονιστεί ότι η σκανδαλογαγνεία της εφημερίδας επηρέασε ένα σημαντικό κομμάτι του παραταξιακού τύπου της εποχής, που άρχισε να αναζητά σκάνδαλα στην ιδιωτική ζωή των πολιτικών και γενικότερα ανέπτυξε παραπολιτικά ενδιαφέροντα¹⁹⁰. Ούτως ή άλλως, λαϊκιστικά γνωρίσματα απαντούσαν και σε άλλες εφημερίδες της εποχής, ιδίως από το δεύτερο μισό της δεκαετίας. Αξίζει τέλος να επισημανθεί ότι ακόμα και στελέχη του ΠΑ.ΣΟ.Κ. υιοθέτησαν κατά τη δεύτερη τετραετία του στην εξουσία το ύφος και τον λόγο της εφημερίδας.

Δεν μπορούμε βέβαια να προσδιορίσουμε άμεσα τον βαθμό επίδρασης της εφημερίδας στον πολιτικό λόγο της εποχής της, κρίνοντας όμως από την υψηλή κυκλοφορία της,¹⁹¹ την επισκόπηση της βιβλιογραφίας και τη διάδοση στοιχείων που αυτή εισήγαγε, συμπεραίνουμε εμμέσως ότι η εφημερίδα άφησε έντονο αποτύπωμα στον πολιτικό και δημοσιογραφικό λόγο της δεκαετίας του 1980. Το γεγονός εξάλλου ότι η *Αυριανή*, κατεξοχήν συνδέθηκε με τον λαϊκισμό σε όλη την πορεία της κατά τη δεκαετία του 1980 μάς επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι ενέτεινε τη λαϊκιστική ρητορεία στον

¹⁹⁰ Βασίλης Βαμβακάς & Διονύσης Μαγουλάς, «Αυριανή. Εκλαϊκευση της επικαιρότητας και εκχυδαϊσμός της πολιτικής», *ό.π.*, σ. 52

¹⁹¹ Βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1, σ.70

κοινωνικό και πολιτικό χώρο με αποτέλεσμα ο λαϊκισμός να γίνει σταδιακά κοινωνική στάση και πολιτική θέση.

Η συμβολή της «Αυριανής» στη διαμόρφωση του φαινομένου του «αυριανισμού»

Από την ανάλυση του περιεχομένου της *Αυριανής* γίνεται φανερό πως η εφημερίδα υιοθέτησε τον λαϊκισμό ως καθημερινή δημοσιογραφική πρακτική και σταδιακά διαμόρφωσε και εγκαθίδρυσε ένα ιδιαίτερο «δημοσιογραφικό στίγμα», ένα «υβριδικό ιδεολόγημα»¹⁹² το οποίο αναγνωρίστηκε στη δημόσια σφαίρα ως «Αυριανισμός». Όπως αναφέρθηκε στο θεωρητικό μέρος της εργασίας¹⁹³ ο λαϊκιστικός πολιτικός λόγος υπήρχε ήδη όταν εμφανίστηκε η εφημερίδα. Η πρωτοτυπία της - που αποτελεί ταυτόχρονα και πυρήνα του «αυριανισμού» - έγκειται στο ότι η *Αυριανή* αξιοποίησε τα ήδη υπάρχοντα στη δημόσια ζωή στοιχεία λαϊκισμού επαναλαμβάνοντάς τα για μια δεκαετία καθημερινά με ένταση και συστηματικότητα παγιώνοντάς τα και προσδίδοντάς τους το στοιχείο της τοξικότητας. Έτσι η πολιτική σύγκρουση μετατράπηκε σε διαρκή ηθική αντιπαράθεση ανάμεσα στον «λαό» και στους «εχθρούς» του, τους οποίους επίμονα κατασκεύαζε και επανειλημμένως στηλίτευε η εφημερίδα κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980· τα διχοτομικά σχήματα, ο αντισυστημισμός, η σκανδαλολογία και η επίκληση στη λαϊκή βούληση εξελίχθηκαν σε καθημερινά μοτίβα της· η απλουστευτική, ρηχή λογική της, η συναισθηματική φόρτιση και η υβριστική γλώσσα έγιναν βασικά χαρακτηριστικά της. Η επιμονή αυτών των στοιχείων και η σταθερή τους εμφάνιση και ένταση μαζί με την έντονη τοξικότητα που απέπνεε η καθημερινή πολεμική ρητορική της συνιστούν τελικά το φαινόμενο του «αυριανισμού». Πιο συγκεκριμένα, ο «Αυριανισμός» αποτελεί, όπως φαίνεται από την παραπάνω ανάλυση, ακραία και αήθη έκφραση του λαϊκισμού, αφού η εφημερίδα μέσω του λαϊκού εκφραστικού ιδιώματός της, των ρηχών συλλογισμών της και της αμετροέπειάς της μετερχόταν την κατασυκοφάντηση, το ψεύδος, τον αυταρχισμό, την κατατρομοκράτηση¹⁹⁴ και τη δημοκοπία. Η απήχησή της στον

¹⁹²Βασίλης Βαμβακάς & Διονύσης Μαγουλάς, «Αυριανή. Εκλαϊκευση της επικαιρότητας και εκχυδαϊσμός της πολιτικής», *ό.π.*, σ.50

¹⁹³Ο.π., σ. 51

¹⁹⁴ Άρης Παπάνθιμος, *ό.π.*, σ. 84

πολιτικό λόγο της εποχής μάς οδηγεί επιπλέον στο συμπέρασμα ότι ο «αυριανισμός» ως πολιτικό φαινόμενο μεταπήδησε από τη συγκεκριμένη εφημερίδα στην ευρύτερη δημόσια ζωή και εξελίχθηκε σε αναγνωρίσιμο πρότυπο πολιτικού και δημοσιογραφικού λόγου.

Η επιβίωση στοιχείων του «αυριανισμού» μετά το 1990

Φαινόμενα όπως η σκανδαλολογία, οι θεωρίες συνωμοσίας, η παραβίαση των κανόνων δημοσιογραφικής δεοντολογίας, η δαιμονοποίηση του αντιπάλου και η παρουσίασή του ως προδότη και οργάνου ξένων συμφερόντων, η πατριδοκεντρική ρητορεία, τα ρατσιστικά και εθνικιστικά στερεότυπα, η υπεραπλούστευση των κοινωνικοοικονομικών προβλημάτων, επιβίωσαν και μετά το 1990 όχι μόνο στον δημοσιογραφικό λόγο - έντυπη δημοσιογραφία και ιδιωτική ραδιοτηλεόραση- αλλά και στον κοινωνικοπολιτικό. Παράλληλα, η πατριδοκεντρική και διχαστική ρητορική υιοθετήθηκε από πολιτικούς σχηματισμούς και μέσα ενημέρωσης, συμβάλλοντας στη διατήρηση ενός πολωτικού δημόσιου λόγου που περιόριζε τη δυνατότητα ουσιαστικού πολιτικού διαλόγου.

Ειδικότερα, η πόλωση σε συνδυασμό με τη συνωμοσιολογία σημάδεψαν την ελληνική κοινωνία σε κάθε σημαντικό ζήτημα που την απασχόλησε από την κρίση στα Ίμια έως και την πρόσφατη πανδημία COVID-19, το 2020. Δεν ισχυριζόμαστε βέβαια ότι οι ρίζες αυτών των φαινομένων βρίσκονται στην εφημερίδα *Αυριανή*, όμως δεν μπορούμε να παραβλέψουμε το γεγονός ότι η εφημερίδα αποτελεί την πιο χαρακτηριστική περίπτωση όπου ο μιντιακός λαϊκισμός, η κομματική πόλωση και η εμπορευματοποίηση του σκανδάλου συνδυάστηκαν για πρώτη φορά με ιδιαίτερα έντονο τρόπο και με μεγάλη απήχηση αλλά και μιμητές στην ελληνική κοινωνία - ακόμα και από πολιτικά πρόσωπα.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημάνουμε ότι όσο και αν τα αντανakλαστικά του ελληνικού κοινού αντέδρασαν στον καιροσκοπικό λαϊκισμό μερίδας του Τύπου στις αρχές της δεκαετίας του 1990, όταν η έντυπη δημοσιογραφία γνώρισε μεγάλη κρίση, η ηθική εξόντωση των αντιπάλων- κατεξοχήν γνώρισμα της *Αυριανής*-δεν έχει εξαφανιστεί, αλλά έχει περάσει σήμερα στον χώρο του διαδικτύου και των social

media, όπου στοχοποιούνται άτομα ή κοινωνικές ομάδες ακαριαία και αυθαίρετα και η
λασπολογία διαχέεται ανεξέλεγκτα, γι' αυτό έχει γίνει πιο απρόσωπη και επικίνδυνη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ-ΠΗΓΕΣ

1. ΑΡΧΕΙΑΚΟ ΥΛΙΚΟ

Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, Ψηφιακή Βιβλιοθήκη / Repository of the Hellenic Parliament Library, συλλογή «Εφημερίδες - Περιοδικά». Φύλλα της εφημερίδας *Αυριανή* των ετών 1980-1989.

2. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αντωνίου Ηλ., *Ο λαϊκισμός στη Μεταπολίτευση. Θεωρία και Πράξη*, Διπλωματική εργασία, Θεσσαλονίκη, 2008.

Βαμβακάς, Βασίλης & Μαγουλάς, Διονύσης. «Αυριανή. Εκλαϊκευση της επικαιρότητας και εκχυδαϊσμός της πολιτικής». Στο Β. Βαμβακάς & Π. Παναγιωτόπουλος (Επιμ.), *Η Ελλάδα τη δεκαετία του '80, Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα: Επίκεντρο, 2014, σελ. 49-52

Βούλγαρης Γιάννης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης. Σταθερή Δημοκρατία,σημαδεμένη από τη Μεταπολεμική Ιστορία. 1974-1990*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2008.

Canovan, Margaret, «Εμπιστοσύνη στο λαό! Ο λαϊκισμός και οι δύο όψεις της δημοκρατίας», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 110, 2010, σ. 58-69.

Kar,M, Populism and People's Sentiments. In: Chennattuserry, J.C., Deshpande, M., Hong, P. (eds) *Encyclopedia of New Populism and Responses in the 21st Century*. Springer, Singapore, 2024.

Δεμερτζής, Ν. (1990). Η ελληνική πολιτική κουλτούρα τη δεκαετία του '80, στο Χρήστος Λυριντζής-Ηλίας Νικολακόπουλος (επιμέλεια). *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80, Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Αθήνα, Θεμέλιο,1990

Ζαούσης, Α.& Στράτος, Κ. , *Οι εφημερίδες 1974-1992. Η αθέατη όψη μιας κρίσιμης πορείας*. Αθήνα: Γνώση,1993

Καλύβας, Στάθης, *Καταστροφές και θρίαμβοι*. Αθήνα: Παπαδόπουλος, 2015

Καραπαναγιώτης, Λ., «Ο Ελληνικός Τύπος απ' τον 20ό στον 21ο αι.». Στο Ελληνικός Τύπος 1784 έως σήμερα. Ιστορικές και Θεωρητικές Προσεγγίσεις, Αθήνα 2005, Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα 23-25 Μαΐου 2002, επιμ. Λουκία Δρούλια, (σσ. 45-53). Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών,2005

Laclau ,Ernesto, *Politics and Ideology in Marxist Theory. Capitalism, Fascism, Populism*, Verso, Λονδίνο 1979.

Κωστής, Κώστας *«Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας». Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18ος -21ος αιώνας*, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2013

Κουρέλης, Ορέστης, *Η ψυχολογία των όχλων*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 2004

Λανδρίτσης, Σπ., *Το φαινόμενο του «αυριανισμού»: Λαϊκισμός και οι κρίσιμες εκλογές του 1985*. Μάρτιος – Ιούνιος 1985. Διπλωματική Εργασία. Θεσσαλονίκη, 2015

Λιάκος, Αντώνης, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*. Αθήνα: Πόλις, 2019

Λίποβατς, Θάνος , «Ο λαϊκισμός. Μια ανάλυση από τη σκοπιά της πολιτικής ψυχολογίας», στο Νίκος Μουζέλης, Θάνος Λίποβατς, Μιχάλης Σπουρδαλάκης, *Λαϊκισμός και Πολιτική*, εισαγωγή: Κώστας Σημίτης, Γνώση, Αθήνα, 1989.

Λυριντζής Χρήστος, «Λαϊκισμός: Η έννοια και οι πρακτικές», στο Χρήστος Λυριντζής, Ηλίας Νικολακόπουλος (επιμέλεια), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80 – εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, πρόλογος: Πασχάλης Μ. Κητρομηλίδης, Θεμέλιο, Αθήνα, 1990, σ. 44-69.

Λυριντζής, Χρήστος & Μιχάλης Σπουρδαλάκης, «Περί λαϊκισμού: Μια σύνθεση μεταφορμή την ελληνική βιβλιογραφία», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 1, Ιανουάριος 1993, σελ. 133-162.

Μουζέλης, Ν.(1989). «Λαϊκισμός: Ένας νέος τρόπος ένταξης των μαζών», στο: Ν. Μουζέλης, Θ. Λίποβατς, Μ. Σπουρδαλάκης. *Λαϊκισμός και Πολιτική*. Αθήνα: Γνώση, 1989. σελ.: 22-45.

Mazzoleni Gianpietro, *Λαϊκισμός και μέσα μαζικής ενημέρωσης, Ζητήματα Επικοινωνίας*, τ.4, Σεπτέμβριος, 2006, σ.49-69

Πανταζόπουλος, Ανδρέας. *Ο αριστερός εθνικολαϊκισμός 2008-2013: Από την «εξέγερση» του Δεκέμβρη, τους «Αγανακτισμένους» και τις εκλογές του 2012 μέχρι το νέο κυπριακό ζήτημα*. Θεσσαλονίκη : Επίκεντρο, 2013

Πανταζόπουλος, Ανδρέας. *Για το λαό και το έθνος: Η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου 1965- 1989*. Αθήνα: Πόλις, 2001

Παπάνθιμος, Ά. , *Αυριανισμός το σημερινό πρόσωπο του φασισμού*. Αθήνα: Θεμέλιο, 1989

Σπουρδαλάκης, Μιχάλης, «Ελληνικός λαϊκισμός και αυταρχικός κρατισμός», στο Νίκος Μουζέλης, Θάνος Λίποβατς, Μιχάλης Σπουρδαλάκης, *Λαϊκισμός και πολιτική*, Αθήνα, Γνώση, 1989.

Ιστορικές και Θεωρητικές Προσεγγίσεις, Αθήνα 2005, Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα 23-25 Μαΐου 2002, επιμ. Λουκία Δρούλια, (σσ. 61-65). Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2008

Ταγκυέφ Πιέρ - Αντρέ, Ο λαϊκισμός και η πολιτική επιστήμη. Από την εννοιολογική πλάνη στα πραγματικά προβλήματα, μτφρ: Γιάννης Μπαλαμπανίδης, *Νέα Εστία*, Έτος 82ο, τομ. 164, τχ.1816, Νοέμβρης 2008, σ. 795-848

Ταγκυέφ Πιέρ – Αντρέ, Ο λαϊκισμός στην Ευρώπη, μτφρ: Ανδρέας Πανταζόπουλος, *Νέα Εστία*, Έτος 82ο , Τόμος 164ος, Τεύχος 1816, Νοέμβριος 2008.

Τσούκαλης, Στ. «*Η πολιτική πόλωση της περιόδου 1985 -1989 μέσα από τον Τύπο*» Διπλωματική εργασία, Θεσσαλονίκη, 2021.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1: ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΕΦΗΜΕΡΙΔΩΝ ΑΘΗΝΩΝ – ΠΕΙΡΑΙΩΣ

ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΑΘΗΝΩΝ-ΠΕΙΡΑΙΩΣ ΕΤΟΥΣ 1981												
	ΙΑΝ-81	ΦΕΒ-81	ΜΑΡ-81	ΑΠΡ-81	ΜΑΪ-81	ΙΟΥ-81	ΙΟΥ-81	ΑΥΓ-81	ΣΕΠ-81	ΟΚΤ-81	ΝΟΕ-81	ΔΕΚ-81
ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ	26850	28056	32131	21620	24587	24303	20561	21975	24044	26368	23988	22186
Η ΑΥΓΗ	5805	6116	5660	5402	5564	5581	5217	5189	6946	8982	7013	6952
ΤΟ ΒΗΜΑ	30066	28351	32005	22577	27010	23240	20770	22037	27706	40319	38718	31800
Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ	14643	14141	13933	11895	11807	12834	9914	9955	12999	16640	15998	17041
ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΗΣ	20640	22354	22325	19570	22021	21925	19878	20097	27855	32975	28676	25316
ΕΛΕΥΘ. ΚΟΣΜΟΣ	7875	12510	8242	6756	6630	6928	5922	5218	7041	8399	7299	7728
ΑΠΟΓΕΥΜΑΤΙΝΗ	73357	81602	80804	73641	80251	78747	71094	68667	80445	76612	67739	70338
ΑΥΡΙΑΝΗ	32286	30754	28603	43251	46309	53583	33655	48923	50034	71046	76558	71184
Η ΒΡΑΔΥΝΗ	32543	35997	35009	31088	32436	32057	27206	26140	33132	40334	39574	40810
ΕΘΝΟΣ									63932	54520	55363	59607
ΕΛΕΥΘ. ΩΡΑ	3310	7318	5214	4516	4094	3293	2757	2576	3458	3183	2965	2770
ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ	64577	74760	73085	59124	66409	84354	64237	58323	71639	87120	75145	70092
ΕΣΤΙΑ	6618	6897	6706	6218	6432	6104	5330	4937	5969	6853	6983	6875
ΜΕΣΗΜΒΡΙΝΗ	16337	16788	16743	14471	15189	14363	13734	11676	14748	18702	19756	19173
ΤΑ ΝΕΑ	133718	145396	147680	119146	129934	125027	111169	109362	132218	157316	146115	136863
ΣΥΝΟΛΟ ΠΡΩΙΝΩΝ	105879	111528	114296	87820	97619	94811	82262	84471	106591	133683	121692	111023
ΣΥΝΟΛΟ ΑΠΟΓΕΥΜ.	362746	399512	393844	351455	381054	397528	329182	330604	455575	515686	490198	477712
ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ	468625	511040	508140	439275	478673	492339	411444	415075	562166	649369	611890	588735

Πηγή: Αλέξης Ζαούσης, Κωνσταντίνος Στράτος, *Οι εφημερίδες 1974-1992. Η αθέατη όψη μιας κρίσιμης πορείας*, Γνώση, Αθήνα, 1993, Παράρτημα

ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΑΘΗΝΩΝ-ΠΕΙΡΑΙΩΣ ΕΤΟΥΣ 1985												
	ΙΑΝ-85	ΦΕΒ-85	ΜΑΡ-85	ΑΠΡ-85	ΜΑΪ-85	ΙΟΥ-85	ΙΟΥ-85	ΑΥΓ-85	ΣΕΠ-85	ΟΚΤ-85	ΝΟΕ-85	ΔΕΚ-85
ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ	21314	19619	22727	20645	21447	18660	13217	13097	15878	15352	15323	17116
Η ΑΥΓΗ	5327	5064	5544	5452	7071	6122	3884	3012	4485	4835	5228	5040
ΤΟ ΒΗΜΑ	17230	15779	18575	15508	15721	17501	12125	11810	17205			
Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ	18919	16891	21014	19421	20073	20226	14184	13355	17532	19329	19441	20740
ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΗΣ	27616	26160	30284	28834	43259	35175	22689	18472	28315	29830	33755	31854
ΑΠΟΓΕΥΜΑΤΙΝΗ	75016	76010	78940	74779	80599	71504	57161	48347	63000	65199	68347	64291
ΑΥΡΙΑΝΗ	62985	63951	76347	81469	116653	93426	69495	55559	68907	68807	69648	63011
Η ΒΡΑΔΥΝΗ	37384	36852	42075	40458	44228	38249	26557	23004	31587	34935	36663	35089
ΕΘΝΟΣ	116847	115497	121263	120776	125256	117460	86410	72253	99602	94424	95517	94936
ΕΛΕΥΘ. ΩΡΑ	2550	2500	2337	2327	1672	1084	854	827	981	809	858	719
ΕΛΕΥΘ. ΤΥΠΟΣ	30309	30969	35939	36534	44449	41469	29775	26746	36734	37673	40696	37732
ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ	56834	56012	61148	56828	60276	59918	43496	35872	53216	55055	61932	57394
ΕΣΤΙΑ	6791	6850	7170	6733	6728	6410	5351	4691	5772	6222	6398	6290
ΜΕΣΗΜΒΡΙΝΗ	22826	23244	27264	27257	30652	28206	20395	17232	24110	24772	25686	23435
ΤΑ ΝΕΑ	93219	91768	94747	84813	93932	103925	80088	68980	99883	97866	98858	84098
ΣΥΝΟΛΟ ΠΡΩΙΝΩΝ	90406	83513	98144	89860	107571	97684	66099	59746	83415	69346	73747	74750
ΣΥΝΟΛΟ ΑΠΟΓΕΥΜ.	504761	503653	547230	531974	604445	561651	419582	353511	483792	485762	504603	466995
ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ	595167	587166	645374	621834	712016	659335	485681	413257	567207	555108	578350	541745

Πηγή: Αλέξης Ζαούσης, Κωνσταντίνος Στράτος, *Οι εφημερίδες 1974-1992. Η αθέατη όψη μιας κρίσιμης πορείας*, Γνώση, Αθήνα, 1993, Παράρτημα

ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΑΘΗΝΩΝ-ΠΕΙΡΑΙΩΣ ΕΤΟΥΣ 1987

	ΙΑΝ-87	ΦΕΒ-87	ΜΑΡ-87	ΑΠΡ-87	ΜΑΪ-87	ΙΟΥ-87	ΙΟΥ-87	ΑΥΓ-87	ΣΕΠ-87	ΟΚΤ-87	ΝΟΕ-87	ΔΕΚ-87
ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ	13868	9913	12532	9580	10078	9197	7708	6473	6124	6987	6093	5376
Η ΑΥΓΗ	3759	4331	4535	3967	3766	3136	2316	1929	2560	2760	2709	2456
Ο ΛΟΓΟΣ	8191	7260	7405	7490	7551	7373	6421	5874	6911	7796	6948	6839
Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ	20545	18407	20902	17846	18680	16477	13718	13516	17093	19141	18804	17814
ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΗΣ	26263	29594	27041	24243	28898	23914	18011	15499	23073	25917	25936	21680
ΑΠΟΓΕΥΜΑΤΙΝΗ	62546	57229	58140	55959	56657	60021	50412	44786	57160	59922	58437	56240
ΑΥΡΙΑΝΗ	55099	57735	57530	53346	53358	50595	40656	33438	46399	50225	50442	50041
Η ΒΡΑΔΥΝΗ	32046	30257	31239	29428	29525	28302	21693	18687	24954	26519	27026	26497
ΕΘΝΟΣ	87194	78604	81380	78581	77374	83289	69938	62504	81886	82133	82280	80035
ΕΛΕΥΘ. ΩΡΑ	727	663	734	708	854	699	813	658	660	698	661	653
ΕΛΕΥΘ. ΤΥΠΟΣ	51868	49373	49776	50270	52628	52438	42207	38466	54489	59301	58913	58626
ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ	64294	60081	63307	61297	64514	64939	51659	45415	62507	68450	68922	66100
ΕΣΤΙΑ	6192	6078	6247	5979	6106	5848	4925	4401	5432	5829	6005	5929
ΜΕΣΗΜΒΡΙΝΗ	23024	22309	23788	23593	23619	23519	18084	15405	21111	22404	22583	21852
ΤΑ ΝΕΑ	91809	84557	86526	79423	84097	86187	70775	63790	91010	90085	90698	84623
Η ΠΡΩΤΗ	24659	21461	21118	20298	19712	20337	15602	13788	18341	18445	19307	18259
ΣΥΝΟΛΟ ΠΡΩΙΝΩΝ	72626	69505	72415	63126	68973	60097	48174	43291	55761	62601	60490	54165
ΣΥΝΟΛΟ ΑΠΟΓΕΥΜ.	499458	468347	479785	458882	468444	476174	386764	342248	463949	484011	485274	468855
ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ	572084	537852	552200	522008	537417	536271	434938	385539	519710	546612	545764	523020

Πηγή: Αλέξης Ζαούσης, Κωνσταντίνος Στράτος, *Οι εφημερίδες 1974-1992. Η αθέατη όψη μιας κρίσιμης πορείας*, Γνώση, Αθήνα, 1993, Παράρτημα

ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΑΘΗΝΩΝ-ΠΕΙΡΑΙΩΣ ΕΤΟΥΣ 1989												
	ΙΑΝ-89	ΦΕΒ-89	ΜΑΡ-89	ΑΠΡ-89	ΜΑΪ-89	ΙΟΥ-89	ΙΟΥ-89	ΑΥΓ-89	ΣΕΠ-89	ΟΚΤ-89	ΝΟΕ-89	ΔΕΚ-89
ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ	4723	3526	3628	3425	3015	3296	2993	2673				
Η ΑΥΓΗ	2792	2700	2672	2690	2677	2957	2523	1660	2231	2563	2575	2306
Ο ΛΟΓΟΣ	9339	8806	9783	9063	9144	8677	8651	7273	8191	8660	8060	6332
Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ	15468	14855	16292	16106	16111	17152	15498	13742	18068	21291	20997	21456
ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΗΣ	21546	21814	21531	21868	24355	26856	19062	13306	20318	23706	21858	18898
ΑΠΟΓΕΥΜΑΤΙΝΗ	51842	51890	52419	54374	55913	54902	46532	38518	52916	53383	51396	48958
ΑΥΡΙΑΝΗ	55128	52371	57496	50158	49038	67419	44841	34032	45538	46034	39758	32313
Η ΒΡΑΔΥΝΗ	12372	10287	9439	9506								
ΕΘΝΟΣ	58772	56548	59887	51898	51980	53160	44299	36623	54849	48071	43501	41094
ΕΛΕΥΘ. ΩΡΑ	955	877	498	465	686	751	466	443	496	524	477	924
ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ	12885	12200	12181	11288	14985	13536	9995	7949	9767	10199	9769	8995
ΕΛΕΥΘ. ΤΥΠΟΣ	77239	78333	85944	81159	83327	86563	69712	56279	79214	84613	79958	71350
ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ	58839	58962	64161	58781	57846	64568	54765	39953	59323	59840	59735	52136
ΕΞΟΡΜΗΣΗ				14517	10662	10914	9570	6598	9510	10356	8171	5698
ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ	28608	30241	35430	31131	29241	29417	28070	24570	35778	36482	31292	26868
ΕΣΤΙΑ	5784	5843	5812	5588	5429	5248	4285	3538	4527	5006	5147	5028
ΜΕΣΗΜΒΡΙΝΗ	18442	17701	17861	17479	17708	18608	14892	11701	15892	17340	17595	16349
ΤΑ ΝΕΑ	76294	78604	84377	77065	81526	85965	80062	66523	99990	99896	93713	83232
Η ΠΡΩΤΗ	23988	24544	24723	22545	21663	24278	18846	12318	17861	18276	18157	15045
ΝΙΚΗ										72560	51414	38458
ΣΥΝΟΛΟ ΠΡΩΙΝΩΝ	53868	51701	53906	53152	55302	58938	48727	38654	48808	56220	53490	48992
ΣΥΝΟΛΟ ΑΠΟΓΕΥΜ.	481148	478401	510228	485954	480004	515329	426335	339045	485661	562580	510083	446448
ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ	535016	530102	564134	539106	535306	574267	475062	377699	534469	618800	563573	495440

Πηγή: Αλέξης Ζαούσης, Κωνσταντίνος Στράτος, *Οι εφημερίδες 1974-1992. Η αθέατη όψη μιας κρίσιμης πορείας*, Γνώση, Αθήνα, 1993, Παράρτημα

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2: ΠΡΩΤΟΣΕΛΙΔΑ ΑΥΡΙΑΝΗΣ

Παρακάτω παρατίθενται κάποια χαρακτηριστικά πρωτοσέλιδα από την περίοδο που εξετάζουμε:

Δήλωση Συγγραφέα:

«Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν. 1599/1986 η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής εργασίας και δεν προσβάλλει κάθε μορφής δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας, προσωπικότητας και προσωπικών δεδομένων τρίτων, δεν περιέχει έργα/εισφορές τρίτων για τα οποία απαιτείται άδεια των δημιουργών/ δικαιούχων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον και πληρούν τους κανόνες της επιστημονικής παράθεσης.»